

१ ८ १ इन्द्रावरुण नूनु वां सिषासनीषु धीषा । असम्भ्यं शर्मी यच्छतं ॥

ननुष्टाहन् सुजिग्युषः शत्रुविषये सुषु जययुक्तान् क्षतं कुरुतं । इन्द्रा-
वरुण, सुपांसुलुगित्यादिना सम्बोधनहिवचनस्याकारादेशः, देव-
तादन्ते च (पां ६ । ३ । २६ ।) इति पूर्वपदस्यानङ्, आमन्तिताद्यु-
दात्तत्वं, संहितायां क्वान्दसं क्लस्तत्वं । ऊवे, क्लयतेलुड्, उच्चमपुरुषैक-
वचनं इट्, शप इत्यनुवृत्तौ, बज्जलं क्लन्दसीति शपेषो लुक्, क्ल इत्यनुवृत्तौ
बज्जलं क्लन्दसीति सम्भासारणं, परपूर्वत्वं, अच्च शुधातु (पां ६ । ४ ।
७७ ।) इत्यादिनोवङ्, न च, झश्चुवोः (पां ६ । ४ । ८७ ।) इत्यादिना
यणादेशः, जुहोतेरेव हि प्रतिपदोक्तस्य तत्, नपुनरस्य लाक्षण्यिकत्वात्,
इटः प्रत्ययस्तरेणोदात्तत्वं, पादादित्वात् निघातः । राधसे, असुन्,
नित्वादाद्युदात्तत्वं । अस्मान्, शसि, दितीयायाच्च (पां ७ । २ । ८७ ।)
इत्यात्म । शसो नः (पां ७ । १ । २६ ।) इति नत्वं, नश्वेति धुडागमः ।
जिग्युषः, जि जये, लिटः स्थाने, क्षसुच्च (पां ३ । २ । १०७ ।) इति
क्षसु, दिर्भावः, सन्लिटोर्जेः (पां ७ । ३ । ५७ ।) इति दितीयस्य
कुत्वं, क्षसोः किञ्चाद्गुणभावः, क्रादिनियमप्राप्तस्तेटो, वस्त्रेकाजाङ्गसां
(पां ७ । २ । ६७ ।) इति नियमेन निवृत्तिः, दितीयाबज्जवचनं शस्,
भसंज्ञायां, वसोः सम्भासारणं (पां ६ । ४ । १२१ ।) इति सम्भासारणं,
परपूर्वत्वं, एरनेकाचः (पां ६ । ४ । ८२ ।) इति यणादेशः, शासि-
वसिप्रसीनाच्च (पां ८ । ३ । ७७ ।) इति घत्वं, प्रत्ययस्तरेणोकार
उदात्तः । क्षतं, डुक्षज् करणे, लोग्माध्यमहिवचनस्य लड्डावात्तमा-
देशः, शपो बज्जलं क्लन्दसीति लुक्, तिक्तुतिङः (पां ८ । १ । २८ ।) इति
निघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीम्बुद्धमाह इन्द्रावरुण नून्मिति । इन्द्रावरुण इन्द्रावरुणा
हे इन्द्रावरुणौ, धीम्बुद्धदीयवुद्धिषु वां युवां सिषासनीषु सनितुं
सम्भक्तं सम्भक्सेवितुमिच्छन्तीषु तदानीमासमन्तादसम्भं शर्म सुखं
नूनु अतशयेन क्षिप्र यच्छतं प्रयच्छतं दत्तं । घट्विंशत्पञ्चकेषु क्षिप्रना-
मसु नु मन्त्रु इति पठितं, तस्य दिरावृत्तिवक्तादातिशयं लभ्यते ।
इन्द्रावरुण, उक्तं । नूनु, अर्चि तु नु घ मन्त्रु तङ्गुत्रोरुव्याख्यां (पां ६ । ३ ।
१२१ ।) इति पूर्वस्य दीर्घत्वं । सिषासनीषु, वन घण सम्भक्तौ, धात्वादेः

१६१ प्र वामश्चोतु सुष्टुतिरिन्द्रावरुण यां हुवे । यामृधाथे सधस्तुतिं ॥ ३३ ॥

षः सः (पां ६ । १ । ६४) इति षः सः, इच्छायां सन्, दिर्भावो
हृलादिशेषः, सन्ध्यतः (पां ७ । ४ । ७६) इतीत्यं, आदेशप्रत्यययोः
(पां ८ । ६ । ५६) इति घर्त्व, सनीवन्त (पां ७ । २ । ४६) इत्या-
दिना विकल्पादिडभावः, जनसनखनांसञ्ज्ञालोः (पां ६ । ४ । ४२)
इति नकासस्याकारः, उपरि लटःश्ट, कर्त्तरि शृणि, उग्रितस्य (पां
४ । १ । ६) इति डीप्, शृण्यनोर्निव्यं (पां ७ । १ । ८१) इति
नुम्, डीपः शृण्यस्य पित्त्वाच्छतुस्य लसार्वधातुकत्वेन चानुदात्तत्वं, सनो
निच्चादायुदात्तत्वं तदेव शिव्यते । धीषु, सावेकाच्छृतीयादिः (पां
६ । १ । १६८) इति विभक्तेऽरुदात्तत्वं । असम्यं, असम्यमप्रतिष्कृत
इत्यचोक्तं । यच्छत्वं, दाण्डाने, शृणि, पाण्डाध्मास्यादाण्ड (पां ७ ।
६ । ७८) इत्यादिना यच्छादेशः ॥ ८ ॥

नवमीस्त्वमाह प्र वामिति । इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ, यामस्त्वा-
र्त्कां शोभनस्तुतिं प्रति झवे युवामुभावाङ्गयामि, किञ्च सधस्तुतिं सह-
स्तुतिं युवयोरुभयोः साहित्येन क्रियमाणा या स्तवक्रियातया युक्तां
यां सुष्टुतिं प्रतिलभ्य चक्षधाथे चक्षवाधे युवां वर्जाधे, तादृशी सुष्टुतिः
शोभनस्तुति हेतुभूत चक्षस्मूहो वामश्चोतु युवां आप्नोतु । अश्चोतु,
अप्रू आप्तो, लोटो व्यवयेन तिप्, खादिव्यः श्रुः (पां ६ । १ । ७६) इति
श्रुः । सुष्टुतिः, न विन्दे अस्य सुष्टुतिमित्यचोक्तं । इन्द्रावरुणा, झवे,
इत्युक्ते, । अचतु, यदृत्तान्तिव्यं (पां ८ । १ । ६६) इति यदृत्तयोगान्न-
निधातः । चक्षधाथे, चक्षधु उद्दौ, लट्, व्यवयेनात्मनेपदं, मध्यमद्विवचने,
आर्बज्जलं छन्दसीति लुक्, प्रत्ययस्तरेणाकार उदात्तः, यच्छब्दयोगान्न
निधातः । सधस्तुतिं, सहस्रुतिर्यस्यां सहस्रौ सा सहस्रुतिः, अच्च सुष्टु-
तिरिवन्यपदार्थे स्तुतिशब्दस्य स्तूयतेऽनयेति करणसाधनत्वेन चक्षपदत्वे
अयं स्तुतिशब्दो भावसाधनतया स्तवनक्रियापरस्तस्मिन् भावसा-
धनत्वेन क्रियापदेऽयं करणसाधनतया चक्षपद इति समस्यमान-
पदार्थादन्यः, सहेत्यत्र इकारस्य व्यवयेन धकारः, सहशब्द एवमा-
दित्वादन्तोदात्तः, बड्डवीहित्येन पूर्वपदप्रकृतिस्तरत्वं ॥ ६ ॥ इति
प्रथमस्य प्रथमे चयक्षिश्चो वर्गः ॥ ३३ ॥

अष्टादशत्रुं ।

१११ सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते ।
कक्षीवन्तं य औशिजः ॥

सोमानमित्यादिकं नवर्चं सूक्ष्मा, कृष्णिक्षेत्रसो पूर्ववत्, देवतावि-
शेषस्वेवमनुक्रम्यते सोमानमिति पञ्च ब्रह्मणस्पत्याच्चतुर्थामिन्नच्च
सोमस्त्र पञ्चम्यां दक्षिणाचान्याः सादसस्पत्या नाराशंसो वान्येति ।
सूक्ष्मगता आद्याः पञ्चर्ष्वा ब्रह्मणस्पतिदेवताकाः, तासां मध्ये स ग्रा वीर
इत्येतस्याच्चतुर्थां कृचो ब्रह्मणस्पतिरिक्षच्च सोमस्वेति तिखो देवताः,
त्वं तमित्येतस्याः पञ्चम्या दक्षिणाया सह पूर्वोक्तास्तिखो देवताः । षष्ठी-
मारभ्य तिसाणां सदसस्पतिर्देवता, नाराशंसमित्येतस्या नवम्याः सद-
सप्तर्तिनराशंसो वा विकल्प्यते, विनियोगस्तु पूर्ववत्, तस्मिन् सूक्ष्मे
प्रथमसूक्ष्ममाह सोमानमिति । हे ब्रह्मणस्पते एतन्नामकदेव, सोमा-
नमभिषवस्य कर्त्तारं न्मामनुष्ठातारं स्वरणं देवेषु प्रकाशवन्तं कृणुहि
कुरु, अत्र दृष्टान्तः, कक्षीवन्तमेतन्नामकमृद्धिं, इवशब्देऽन्नाधाहर्त्ययः,
कक्षीवान् यथा देवेषु प्रसिद्धस्तदिवर्थः, यः कक्षीवान् कृष्णिरौ-
शिज उशिजः पुञ्चस्तमिवेति पूर्वच योजना । कक्षीवतोऽनुष्ठातषु
मुनिषु प्रसिद्धिलैत्तिरोयैरामायते, यत्र वै पर आङ्गारः कक्षीवाँ
चैपिजो बोतह्यः, आयशस्यः सदस्यः पौरकुल्यः प्रजाकामा अचिन्त-
तेति । कृगन्तरेष्युषित्वकथनेनानुष्ठात्वप्रसिद्धिरुच्यते, अहं कक्षीवा-
न्दृष्टिरस्मि विप्र इति, तस्मादस्यानुष्ठातारं प्रति दृष्टान्तत्वं युक्तं ।
सेऽयं मन्त्रे यास्तेनैव व्याख्यातः, सोमानं सोतारं प्रकाशवन्तं कुरु
ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तमिव य औशिजः कक्षीवान् कक्षीवानौशिज
उशिजः पुञ्च उशिक, वयोः कान्तिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभि-
ग्रेतः स्यात्, तं सोमानं सोतारं मां प्रकाशवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पत इति ।
अस्मिन् मन्त्रे सोमानमिति पदेन ब्रह्मणस्पत इति पदेन सूचितं तात्पर्यं
तैत्तिरीया आमनन्ति, सोमानं स्वरणमित्याह सोमपीथमेवावरुन्ते,
कृणुहि ब्रह्मणस्पत इत्याह ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्ध इति । सोमानं, सुनो-
तीति, पुञ्च अभिषवे, अन्येभोऽपि दृश्यन्ते (पां १ । २ । ७५ ।) इति
मनिन्, दृशि यहस्य विधन्तरोपसङ्गाहयार्थत्वात् नित्येऽपि नायु-
दात्तत्वं, किन्तु प्रत्ययस्तर एव, उष्णादिषु वा सोमानशब्दो ब्रह्मयः,

१२। यो रेवान्यो अभीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः ।
स नः सिषक्तु यस्तुरः ।

बज्जलयहणादौणादिको मनिर्द्रष्टव्यः । स्वरणं प्रख्यातं, स्वृ शब्दोपतापयोः, क्षत्यत्य्युटो बज्जलं (पां ३।३। ११३।) इति कर्मणि ल्युट्, लिति (पां ६।१। १६३।) इत्यकार उदाच्चः । क्षणुच्छि, क्षवि हिंसाकरणयोच्च, इदितोनुभवातोः (पां ७।१। ५८।) इति तुम्, खोटः सिपो ह्यि, शपि प्राप्ते, धिन्विक्षयेऽरच (पां ३।१। ८०।) इत्युः प्रत्ययस्तत्सन्नियोगेन च वकारस्य चाकारस्तस्य, अतो लोपः (पां ६।४। ४८।) इति लोपस्तस्य स्थानिवद्वावान्न पूर्वस्य लघूपधगुणः, हृदिंत्वादुकारस्य न गुणः, उतस्य प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनमितिवार्त्तिकेन हैर्लुक्, सतिशिष्ठस्त्रवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इतिवचनात् हैरेव प्रत्ययस्तरेणोदाच्चत्वं, पादादित्वान्न निघातः । ब्रह्मणस्पते, ब्रह्मणः, घण्याः पतिपुत्र (पां ८।३। ५३।) इत्यादिना संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः, सुबामन्तिते पराङ्गवत्वर्दे (पां २।१। २।) इति पराङ्गवद्वावात् पदद्वयस्यामन्तितनिघातः । कक्षीवन्तं, कक्षे भवा कक्ष्या अश्वोदरसमन्वितनी रज्जुः, भवे क्लन्दसि (पां ६। ४। ११०।) इति यः प्रत्ययः, सास्यात्तीत्यर्थे मतुप्, आसन्दीवदक्षीवच्छक्रीवत् कक्षीवत् (पां ८।२। १२।) इति क्लविविशेषनामककक्षीवच्छब्दो निपातितः, क्लन्दसीरः (पां ८।२। १५।) इति मस्य वत्वं, प्रत्ययस्तरेणादुपदेशो निपातितः, इकार उदाच्चः, मतुप् सपौ पित्त्वादनुदाच्चौ । औशिजः, वश कान्तौ, इजिरिवनुदाच्चौ, वशः क्विप्चेति इजिः प्रत्यय और्यादिकः, तस्य किञ्चत्, यहि च्या व्ययि व्यधि (पां ६।१। १६।) इत्यादिना सम्प्रसारणं, परपूर्वत्वे गुणाभावस्तेन उशिज इति भवति, तस्यापत्वमित्यर्थे प्रागदीत्यतोऽण् (पां ४।१। ८३।) इत्यग्रप्रत्ययः और्यादिवद्धिः, प्रत्ययस्त्रेणान्तोदाच्चत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह यो रेवानिति । यो ब्रह्मणस्पतिः, रेवान् धनवान्, यस्तामीवहा रोगाणां हन्ता, वसुवित्, धनस्य लभ्या, पुष्टिवर्द्धनः पुष्टेवर्द्धयिता, यस्तुरस्वरोपेतः श्रीब्रफलप्रदः, स ब्रह्मणस्पतिर्नैऽस्मान् सिषक्तु सेवतां, परिमृद्धाप्यनुग्रहात्तिवर्थः, अत्र सिषक्तु शब्दस्य सेवार्थत्वं यात्रा आह, सिषक्तु सधत इति सेवमानस्येति

प्रत्यायकौ शब्दवितिशेषः । रेवान्, रयिरस्यास्तीत्यर्थे, तदस्यास्त्य-
स्मिन् (पां ५। २। ६४।) इति मतुप्, रथे मतौ बज्जलमिति सूचन-
वार्त्तिकेन यकारस्य सम्भवाण्या, परपूर्वत्वं, कृन्दसीरः (पां ८। २।
१५।) इति वत्वं, आदृशः (पां ६। १। ८७।) इति गुणः । ननु
वत्वस्यासिङ्गत्वात् वहिरङ्गत्वाच्च प्रागेव गुणे छते इवर्णाभावात् वत्वं,
नवान्तादिवचेत्यादिवद्वावेन इवर्णसम्भादनं वर्णाश्रयविधौ तत्रतिष्ठे-
धादन्यथा खद्वाभिरित्यत्र सर्वर्णदीर्घस्यान्तवद्वावेनाकारत्वादतो भिस-
रेसिव्येसादेशः स्यात् । नच निरवकाप्तिवेन वत्वस्यानकाप्तिवेन अभिवान्
वै दर्भस्तम्भः, उपत्रज्ञाणि चूर्हिव इत्यादाववकाशलाभात्, सत्यं, अच
गुणप्रवृत्तेः प्रागिकारात् परो मतुप्, कदाचिदिवर्णात् परस्य मतुपः
पञ्चादेकारादेशेन इवर्णाभावेत्यपि भवति वत्वमिति कृन्दसीर इति
सूचकता विवक्तिं, अमुनैवाभिप्रायेण इरिव इत्यादिकमुदाहृत्यापि
अन्ते दक्षिकता आरेवानित्यादाहतं, कङ्गनुड्याभित्यत्रारेष्वद्वाच्च
मतुप उदाचत्तत्वं वक्तव्यमित्यत्रारेशब्दे रेशब्दस्यायुपलक्षणां, अत एव हि
रेवां इत्रेवत इत्यादौ मतुप उदाचत्तत्वं दृष्टं, अथवा कङ्गनुड्याभि-
मित्यत्रापि कदाचिद्भूखात् परस्य मतुप उदाचत्तत्वमित्येव व्याख्येयं,
एवम्भ सम्भवाण्यापरपूर्वत्वयोः छतयोर्गुणात् प्राक् कङ्गनुड्याभि-
प्रायो वार्त्तिकव्याता व्याख्यात इति । अमीवहा, अम रोग इत्येतत्सां-
इन्प्रत्ययेन अमीवशब्दो निपातितस्तु इन्तीति, बज्जलं कृन्दसीरि-
क्षिप्, छादुचरपदप्रकृतिस्तरत्वं । वसुवित्, वसुं विन्दतीति वसुवित्,
क्षिप्च (पां ६। २। ७६।) इति क्षिप्, उत्तरपदप्रकृतिस्तरत्वं । पुष्टि-
वर्जनः, वर्जयतेर्नन्द्यादित्यात्मल्लुः, लिति (पां ६। १। १६३।) इति
प्रत्ययात् पूर्वस्यादाचत्तत्वं, पुष्टेर्वर्जन इति कर्मणि वयाः समासः,
छादुचरपदप्रकृतिस्तरत्वं । सिषक्तु, षच समवाये, लोटि, बज्जलं
कृन्दसीरि श्रपः स्तु, स्त्रौ (पां ६। १। १०।) इति द्वित्वे इलादि-
शेषे च, बज्जलं कृन्दसीरिभ्यासाकारस्येकारः । तुरः, तुर त्वरणे, इगु-
पधज्ञाप्रीकिरः कः (पां ६। १। १३५।) इति कः, प्रत्ययस्तरः ॥ २ ॥

१३१ मा नः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणद्भूत्यस्य ।
रक्षा णो ब्रह्मणस्पते ॥

१४१ स घा वीरो न रिथति यमिन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः ।
सोमो हिनोति मर्त्यं ॥

हतीयामृचमाह मा नः शंस इति । अररुषो मर्त्यस्योपद्रवं कर्तु-
मसमत्समीपं प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य धूर्तिर्हिंसकः प्रसः शंसन-
मधिक्षेपे इत्यर्थः, ताटशो वाम्बिशेषो नोऽस्मान् मा प्रणक् मा सम्यग्ना,
शत्रुणा प्रयुक्तोधिक्षेपः कदाचिदस्मान् मा प्रमेत्विवर्थः, तदर्थं हे ब्रह्म-
गास्पते, नोऽस्मान् रक्ष पालय । मा, निपातः । शंसनं शंसः, भावे घञ्,
जित्तादाद्युदात्तः । अररुषः, अर्तेररुसिव्यन्तभावितण्यात्, ऋग-
ताविव्यादरुस्, गुणो रपरत्वं, प्रवयखरे प्राप्ते उषादित्वादाद्युदात्तः ।
धूर्तिः, धुर्वर्णे हिसायां, क्तिचक्तौचसञ्ज्ञायां (पां ३ । ३ । १७४ ।) इति
क्तिच्, तितुत्तथसिसुसरक्षेषु च (पां ७ । २ । ६ ।) इति इट्प्रतिषेधः,
उपधायाच्च (पां ७ । १ । १०१ ।) इलुपधादीर्धत्वं, वलिलोपं बाधित्वा
ऊठिप्राप्ते, राज्ञोपः (पां ६ । ४ । २१ ।) इति वकारलोपः । प्रणक्, पृच्छे
सम्पर्के, लडक्षित् । इतच्च (पां ३ । ४ । १०० ।) इति इकारलोपः,
इल्लादित्वापः, कुत्वं, रुघादिभ्यः अस्, तस्य, अव्ययो बज्जलं (पां ३ । १ ।
८५ ।) इत्यडागमः, यग्नादेशः, अकारस्यागमानुदात्तत्वं बाधित्वा, अव्य-
येनोदात्तत्वं, चादिलोपे विभाषा (पां ८ । १ । ६३ ।) इति निधाताभावः ।
मर्त्यस्य, मृद् प्राणावागे, असिहसिस्तग्न इत्यादिनोगादिकत्तन्प्रव्ययः,
मर्त्येषु भवइत्यर्थे, भवे कृन्दसि (पां ४ । ४ । ११० ।) इति यत्, यतो
उनावः (पां ६ । १ । ११३ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । रक्षा, रक्ष पालने, शपः
पित्त्वादनुदात्तत्वं, धातुस्तर एव शिष्यते, पादादित्वान्न निधातः, रक्षा
यः, द्युचोऽतक्षितः (पां ६ । ३ । १३५ ।) इति दीर्घः, उपसर्गाद्वज्जल-
मिति बज्जयहणादनुपसर्गादपि नसो गत्वं । ब्रह्मणस्पते, घद्याः पति-
पुत्र (पां ८ । ४ । ५३ ।) इति संहितायां विसर्गस्य सकारः, सुबा-
मन्त्रिते पराङ्गवत्सरे (पां २ । १ । २ ।) इति पराङ्गवद्वावात् पद-
दयस्यामन्त्रितमितातः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह स घा वीर इति । इन्नो देवो यं मर्त्यं यद्यमार्यं

१५१ त्वं तं ब्रह्मणस्पते सोम इन्द्रश्च मर्त्ये ।

दक्षिणा पात्वंहसः ॥ ३४ ॥

१६१ सदसस्पतिमद्गुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यं ।
सनिं भेदामयासिषं ॥

हिनोति प्राप्नोति वर्जयति वा, तथा ब्रह्मणस्पतिर्देवो हिनोति, तथा सोमो हिनोति, स घ, स एव यजमानो वीरो वीर्ययुक्तः सत् न रिष्टति न विनश्यति । स घ, चादिरनुदात्तः, संहितायां, ऋचितु-
नुघ मच्छु तड़कुत्रोरुष्याणां (पां ६।३।१३३ ।) इति दीर्घः । ब्रह्मण-
स्पतिरिद्युक्तं । हिनोति, हि गतौ वृद्धौ च, खादिभ्यः श्रुः, तिप्, तिपः
पित्त्वात् अप्रत्ययस्त्र एव श्रियते ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृच्छमाह त्वं तं ब्रह्मणस्पते इति । हे ब्रह्मणस्पते, त्वं तं मर्त्य-
मनुष्ठातारं मनुष्यं अंहसः पापात्, पाहीतिशेषः, तथा सोमः पातु,
इन्द्रश्च पातु, दक्षिणादेवता च पातु । दक्ष वृद्धा, द्रुदक्षिणामिनज्ञि-
त्वायादिक इननप्रत्ययः, नित्त्वादायुदात्तः । अंहसः, नविवषयस्येवा-
दिना फिट्सूचेणाद्युदात्तः ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्स्थिंशो
र्वगः ॥ ३४ ॥

अनुप्रवचनीयचरोर्हेऽमे सदसस्पतिमिवेषा विनियुक्ता, तथा च
गृह्णे मेखलामाबध्येतिखण्डे पश्यते, आचार्यः समन्वारब्दे जुड्यात्
सदसस्पतिमद्गुतमिति, तामेतां द्वृक्ते वृष्टीमृच्छमाह सदसस्पतिमद्गुत-
मिति । मेधां लब्धं सदसस्पतिं यतन्नामकं देवमयासिषं प्राप्नवानस्मि ।
कीटशं देवं, अद्गुतमास्वर्यकरं । युनः कीटशं इन्द्रस्य प्रियं । सोमपान-
सहचारित्वात् काम्यं कमनीयं । सनिं धनस्य दातारं । सदसः, षडलू
विश्वरणादै, सर्वधातुभ्योऽसुन्, नित्त्वादायुदात्तः । यतिं, पातेडतिः,
टिलोपः, प्रत्ययस्त्रः । प्रियं, इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः (पां ३।१।
१३५ ।) इति कः, इयडादेषः, प्रत्ययस्त्रः । काम्यं, कामयते, अचोयत्
(पां ३।१।४७ ।) इति यत्, येरनिटि (पां ६।४।५१ ।) इति
गिलोपः, यतोऽनावः (पां ६।१।११३ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । सनिं,
षणु दाने, धात्वादे षः सः (पां ६।१।६४ ।) इति षस्य सत्वं, अच-
इरिवनुष्ठौ, खनिकविन्द्यस्त्रिविविनिसनिष्ठनियन्त्रिविलिभ्यस्त्रेत्रौणा-

१७। यस्मादते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितम् न ।
स धीनां योगभिन्वति ॥

१८। आदध्येति हविष्कृतिं प्राञ्चं कृणोत्यधूरं ।
होत्रा देवेषु गच्छति ॥

दिक् इः प्रत्ययः, प्रत्ययस्त्रः । अथासिधं, या प्रापणे, लुङ्गमिष्, तस्य-
स्थमियां ताम् तम् तामः (पां ३।४।१०१।) इति तस्यामादेशः,
यमरमनमातां सकृच (पां ७।२।७३।) इति सिच्, इडागमः, धातोः
सगागमः, निघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह यस्मादते नेति । यज्ञोऽयमनुष्टात्मा विपश्चितम्
न चिदुषोऽपि यजमानस्य यस्मात् सदस्यतिर्देवादते न सिध्यति,
सोऽयं सदस्यतिर्देवो धीनां मनोऽनुष्टानविषयाणामस्मद्द्विनां
अनुष्टेयकर्मणां वा योगं सम्बन्धं इन्वति आप्नोति, यजमानमनुगृह्ण
तदीयं यज्ञं निष्पादयतीयर्थः । यस्मात्, अन्याशात् (पां २।३।२६।)
इत्यादिना चतुर्व्यवद्योगात् पञ्चमी, सावेकाचः (पां ६।१।१५८।)
इति विभक्तेरुदात्तते प्राप्ते, नगोन्नवन्साववर्ण (पां ६।१।१५२।)
इति प्रतिषेधः । सिध्यति, विधू संसाद्वा, श्यन्, तस्य निच्चादाद्य-
दात्तत्वं, यद्वत्तात्रियं (पां ८।१।६६।) इति निघातप्रतिषेधः ।
धीनां, सावेकाच इति भिवक्तेरुदात्तत्वं । योगं, युजिर् योगे, चञ्च-,
तस्य चिच्चादाद्युदात्तत्वं । इन्वति, इवि आप्तौ, श्रप्, इदितेनुमधातोः
(पां ७।१।५८।) इति नुमागमः, निघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह आदध्येताति । आदनन्तरमेव इविष्कृतिं इवि:-
सम्पादनयुक्तं यजमानं चतुर्षोत्तिं, सदस्यतिर्देवो वर्द्यति, इवि-
र्दानानन्तरमेव फलं प्रयच्छतीयर्थः, तथाविधफलसिद्धये अच्छरं यज-
मानेनानुष्टीयमानं यज्ञं प्राचं प्रकर्षये गच्छन्तं अविन्नेन परिसमाप्ति-
युक्तं कृयोति करोति, होत्रा इवयमाना देवता तुष्टा सती यजमानं
प्रत्यापयितुं देवेषु गच्छति । यदा होत्रा अस्त्रदीयस्तुतिरूपा वाक्
देवान् परितोषयितुं देवेषु गच्छति । स्त्रोकाधारेत्यादिषु सप्तपञ्चाशतसु
बाह्यामस्तु होत्रा गीरिति पठितं । इविष्कृतिं, इविषः छतिः सम्पा-
दनं यस्य यजमानस्य सोऽयं इविष्कृतिः, बङ्गत्रीहै ग्रन्थापूर्वपदं

१६१ नराशंसं सुधृष्टमपश्यं सप्रथस्तमं । दिवो न सद्मखसं ॥ ३५ ॥

(पां ६ । २ । १ ।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्तरत्वं । प्राचं, अनिगन्तोऽच्च-
तावप्रथये (पां ६ । २ । ५२ ।) इति गते: प्रकृतिस्तरत्वं, पञ्चादे-
कादेश्चरः । अधरं, न विद्यते धरो हिंसा यस्मिन्, न ज्ञान्यां (पां
६ । २ । १७२ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । हृथयतेऽस्यामिति होत्रा
देवता, ऊर्यामाश्रुभसिभस्त्रियोगादिकस्त्रन्प्रथयः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह नराशंसमिति । नराशंसं एतन्नामकं देवविशेषं,
यद्वा अवयवार्थ्युत्पत्त्वा सदसस्यतिरेवतापरोऽयं शब्दः । अुत्तिच्छ
यास्तो दर्शयति, नराशंसो यज्ञ इति, कात्यव्यः नरा अस्मिन्नासीनाः
शंसन्ति अभिरिति, शाकपूर्णिः न रुः प्रशस्यो भवतीति । अत्राभिवृत्
सदसस्यतेरपि न रुः शस्यमानलान्नराशंसत्वं, एतमेवाभिप्रायं हृदि
निधाय ब्राह्मणमेवमान्नायते, प्रजा वै न रुवाकशंस इति, अतो मनुष्यैः
शस्यमानो यः सदसस्यतिर्या वा नराशंसको देवस्त्रमपश्यं शास्त्र-
दृष्ट्या दृष्टवानस्मि । कोटशं सुधृष्टमं, अत्याधिकेन धार्षयुक्तं । सप्रथ-
स्तमं, अतिशयेन प्रख्यातं । सद्मखसं, प्राप्तेजस्तो । तत्र दृष्टान्तः, दिवो
न द्युलोकानिव, आदित्यचन्द्रादिभिरधिष्ठिता द्युलोकविशेषा यथा
तेजस्त्रिनक्तददयं नराशंसस्तेजस्त्रीवर्यः । सुधृष्टमं, शेभनं दृष्ट्योतीति
सुधृष्ट, क्रिप्च (पां ३ । २ । ७६ ।) इति क्रिप्, आतिशायिनिकस्त्रमप्,
षकारस्य जप्त्वाभावश्चान्दसः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्तरत्वे न ऋकार उदात्तः ।
अपश्यं, दृष्टिरुपेक्षणे, पा ब्रा धा (पां ७ । ३ । ७८ ।) इत्यादिना
पश्यादेशः, लुड्लुड्लुड्लुदुदात्तः (पां ६ । ४ । ७१ ।) इत्यट उदा-
त्तत्वं, पादादित्वादनिवातः । सप्रथस्तमं, प्रथ प्रख्यापने, प्रथनं प्रथः, सर्व-
धातुभ्योऽसुन् औग्नादिकः, निच्चादाद्युदात्तत्वं, सह प्रथसा वर्तते इति,
तेन सहेतितुल्ययोगे (पां २ । २ । २८ ।) इति बङ्गत्रीहिसमासः,
वोपसर्जनस्य (पां ६ । ३ । ८२ ।) इति सादेशः, पूर्वपदप्रकृतिस्तरत्वे
प्राप्ते, परादिश्चस्त्रिवङ्गं (पां ६ । २ । १६६ ।) इत्युत्तरपदाद्युदा-
त्तत्वं । दिवः, ऊडिदं (पां ६ । १ । १७१ ।) इत्यादिना विभक्तेदात्त-
तत्वं । सद्मखसं, सीदतीति सद्म, षद्लु विश्वरुद्यादौ, अन्येभ्योऽपि
दृष्टयते (पां ३ । २ । ७५ ।) इति मनिन्, निच्चादाद्युदात्तः, सद्म-

जनविंशत्तम् ।

१११ प्रति त्यं चारुमधुरं गोपीथाय प्रहूयसे ।

मरुद्विरग्नु आगहि ॥

१२१ न हि देवो न मत्यो महस्तव क्रतुं परः ॥

मरुद्विरग्नु आगहि ॥

महो यस्येति बड़ब्रीहै इकारस्य व्यवयेन खकासः ॥ ६ ॥ इति प्रथमस्य
प्रथमे पञ्चत्रिंशो वर्गः ॥ ३५ ॥

प्रति व्यमिति नवर्चं सूक्तां, कृषिकृन्दसी पूर्ववत्, देवता अनुक्रम्यते
प्रतिलिमामारुतमिति, कारीरेष्टा प्रतिव्यमित्येषा धाया, तथाच,
सूचितं वर्षकामेष्टिः कारीरी तस्यां प्रति त्यं चारुमधुरमीलेऽमित्यस्त्रिं
स्त्रिमोभिरिति धाय्य इति, तामेतां सूक्तगतां प्रथमामृतमाह प्रति-
व्यमिति । व्यच्छब्दः सर्वनामतच्छब्दपर्यायः, हे अमे, ये यज्ञस्त्रा-
रुरङ्गवैकल्यरहितस्त्वं तथाविधिं चारुमधुरं प्रतिलिम्य गोपीथाय
सोमपानाय प्रहूयसे प्रकर्षेण त्वं ह्रूयसे, सस्मादस्मिन्द्रियरे त्वं मरुद्विः
सह देवविशेषैः सह आगह्यागच्छ । सेयम्भक्त यास्त्रोनैव आखाता,
तं प्रतिचारुमधुरं सोमपानाय प्रहूयसे, सोऽप्येमरुद्विः सहागच्छेति ।
प्रति, तिपात आद्युदात्तः । त्यं, व्यदादीनामः (पां ७ । ३ । १०२ ।)
इति अ इत्यन्तादेशः, प्रातिपदिकस्त्रः । चारुं, दसनिजनिचरिच-
टिभ्यो युण् इति युणप्रत्यय ज्ञेयादिकः, अत उपधायाः (पां ७ । २ ।
११६ ।) इति वृद्धिः, निचादाद्युदात्तः । गोपीथाय, निशीथ गोपीथा-
वसथा इति अक्षप्रत्ययान्तो निपातितिः, निपातस्त्रः ॥ १ ॥

द्वितीयामृतमाह न हि देवविधिति । हे अमे, महो महतस्तव सम्बन्धि-
क्रतुं कर्मविशेषमुक्त्यज्ञ परो देवो न हि, उत्कृष्टदेवो न भवति खलु, तथा
मत्यो मनुव्यस्त्व परो न भवति, ये मनुव्यास्त्वदीयं क्रतुमनुवि-
ष्टन्ति, ये च देवास्त्वदीये क्रताविज्यन्ते त एवोत्कृष्टा इत्यर्थः । मरुद्वि-
रिवादि पूर्ववत् । न हि, एवमादीनामन्त इति फिट्सूत्रेणान्तोदात्तः ।
देवः, पचाद्यजन्तस्त्रित्वाद्वोदात्तः । महः, महतस्त्वोपश्चात्मसः,
हृष्टमहतोरपसङ्घानमिति वार्तिकेन विभक्तेवदात्मत्वं । तत्र, युग्मद-

१३। ये महो रजसो विदुर्विश्वे देवासो अद्भुतः ॥
मरुन्निरग्नु आगहि ॥

१४। य उया अर्कभानृचुरनाधृष्टास ओजसा ॥
मरुन्निरग्नु आगहि ॥

अदोर्जसि (पां ६। १। २११) इत्याद्युदात्तत्वं । गच्छि, गम्ल गतौ,
जोटः सेर्हिः, बज्जलं क्षन्दसीति शप्तो लुक्, अनुदात्तोपदेशे (पां ६। ४।
४७।) इत्यादिना अनुनासिकलोपस्तस्य, असिङ्गवदत्राभात् (पां ६।
४। ४२।) इति असिङ्गत्वात्, अतो हः (पां ६। ४। १०५) इति
हेर्लुड्न भवति, निघातः ॥ २ ॥

द्वतीयामृचमाह ये मह इति । हे अमे, ये मरुतो महो रजसो महत
उदकस्य वर्षणप्रकारं विदुस्त्तैर्मरुद्दिरित्यन्वयः । कीटश्चा मरुतः,
विश्वे सर्वे सप्तविधग्नोपेताः, सप्तगणा वै मरुत इति श्रुतेः । देवासो
ध्यातमानाः । अद्भुतः, द्रोहरहिताः, वर्षणेन सर्वभूतोपकारित्वात्,
तथाचोपरिष्ठादाम्नायते उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं दृष्टिं वर्षयथा
पुरीषिण इति । शाखान्तरेऽपि मन्वान्तरस्य ब्राह्मणमेवमाम्नायते
मरुतां वृषतयस्येत्याह, मरुतो वै वृष्टा ईश्वते इति । रजःशब्दो यास्तेन
बज्जधा व्याख्यातः, रजो रजतो च्योतीरज उच्चते, उदकं रज उच्चते,
जोका रजांसुच्यन्ते, अस्त्रग्रहनी रजसी उच्चेत इति । रजसः, नव्विष-
यस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः । विदुः, विद ज्ञाने, विदो लटो वा (पां ३।
४। ८२।) इत्युसादेशः, ग्रव्यथस्त्रः, यदुत्ताम्भिर्यं (पां ८। १। ६६।)
इति यदुत्तयोनान्निष्ठाताभावः । विश्वे, विशेः क्षमन्तस्य नित्यादा-
द्युदात्तत्वं । देवासः, अच्चसेरसुक् (पां ७। ९। ५०।) इत्यसुगागमः,
देवशब्दः यचाद्यजन्तस्त्वित्वादन्तोदात्तः । अद्भुतः, सम्पदादित्वाद्वाचे
क्षिपि बज्जवीहौ, नज्जस्यां (पां ६। २। १७२।) इत्यन्तोदात्तत्वं, कर्त्तर्दि-
वा क्षिप्, तत्प्रवृत्ते हि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्त्ररत्वं स्यात्, नच द्वादु-
त्तरपदप्रकृतिस्त्ररत्वं, यतो नज्जनगतिन्द्रियकारकमिति ॥ ३ ॥

चतुर्थामृचमाह य उया इति । ये मरुत उयासीत्राः सन्त
अर्कमुदकं आठचुरानर्चुर्चितवत्तः वर्षणेन सम्यादितवत्त इत्यर्थः,
तैर्मरुद्दिरित्यन्वयः । कीटश्चा मरुतः, ध्योजसा बस्तेन अनाधृष्टासः

१४१ ये शुभा घोरवर्पसः सुक्षत्रासो रिशादसः ।
मरुद्विरग्न आगहि ॥ ३६ ॥

१६१ ये नाकस्याधि रोचने दिवि देवास आसते ॥
मरुद्विरग्न आगहि ॥

अतिरक्ताः, सर्वेभ्योऽपि प्रवणा इत्यर्थः । अर्कशब्दस्योदकवाचित्वं वाजसनेयिन आमनन्ति, आपो वा अर्क इति, तद्विवचनस्त्र त एवामनन्ति, सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपो जायन्तार्चतो वै मे कमभृदिति तदर्कस्यार्कलमिति । स जगत्पूषा हिरण्यगर्भं उदकं खण्डुमुद्योजोऽर्च-द्वृदकं सत्यसङ्कल्पमहिमप्रख्यापनेन खात्मानं पूजयन्नचरत्, तथा पूजयतो हिरण्यगर्भस्यं सकाण्डादुदकमुत्पन्नं, तदानीमर्चतो मेन्तः कमभृदिव्यवेचत, तेनोदकस्यार्पकनाम निष्पन्नमित्यर्थः । आनृच्छु, अर्चते-र्धतोः, अपस्युष (पां ६ । १ । ३६ ।) इत्यादिना निपातिः, प्रवय-खरः, यद्युत्तर्योगान्ननिधातः । अनादृष्टासः, अव्ययपूर्वपदप्रकृति-खरत्वं । ओजसा, उर्जोर्बलेबलोपस्वेत्यादिकोऽसुन्प्रवयः, नित्यादाद्युदात्तः ॥ ४ ॥

पश्चमीमृतमाह ये शुभा इति । ये मरुतः शुभत्वादिगुणोपेतास्त्वैर्म-रुद्विरित्यन्यः । कीटश्चा मरुतः, शुभा: शेभमानाः । घोरवर्पसः, उयरूपधराः । सुक्षत्रासः, शेभनधनेपेताः । रिशादसः, हिंसकानां भक्त्याकाः । मघमित्यादिव्यवस्थाविंश्चितिधननामसु क्षचं भग इति पठितः । शुभाः, स्फायितस्विवशीत्यादिना शुभेतौगादिको रक्प्रवयः, प्रवय-खरः । घोरवर्पसः, घोरं वर्द्यो येषां, बज्ज्वीहौ पूर्वपदप्रकृतिखरत्वं । सुक्षत्रासः, बज्ज्वीहौ, नज्जुभ्यां (पां ६ । २ । १७२ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं, आद्युदात्तं द्यच्छब्दसि (पां ६ । २ । ११६ ।) इत्येव तु न भवति, क्षत्रशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशा-स्त्रानदन्तीति रिशादसः, सर्वधातुभ्योऽसुन्प्रवयः, नित्यरेणात्तरपदाद्युदात्तत्वं, ज्ञादुत्तरपदप्रकृतिखरेण स एव शिष्ठते ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षट्चिंश्चा वर्गः ॥ ३६ ॥

स्फूर्ते षष्ठीमृतमाह ये नाकस्येति । ये मरुतो नाकस्याधि, दुःख-रहितस्य स्फूर्त्यस्योपरि दिवि द्युमोक्ते दोषने दीप्यमाने ये देवासः स्फूर-

१७१ य ईङ्गयन्ति पर्वतां तिरः समुद्रमणीवं ॥

मरुङ्गिरग्न आगहि ॥

१८ ॥ आ ये तन्वन्ति रश्मिभिस्तिरः समुद्रमोजसा ।

मरुङ्गिरग्न आगहि ॥

मपि दीप्यमाना आसते, तैर्महाद्विरित्यन्वयः । नाकस्य, कं सुखं तद्य-
मिन्न विद्यतेऽसावक इति बज्ज्वीहि छत्वा पञ्चान्नज्, न अको नाक इति
नज्ञत्पुरुषः, न लोपो न जः (पां ६ । ३ । ७३ ।) इति नजो लोपो न
भवति, न भाग्नपात् (पां ६ । ३ । ७५ ।) इत्यादिना प्रकृतिभावात्,
तत्पुरुषेनुल्यार्थटतीया (पां ६ । २ । २ ।) इत्यादिनाव्ययपूर्वपदप्रकृ-
तिखरत्वेनोदाच्चत्वं, प्रथमातत्पुरुषं छत्वा पञ्चाद्वाज्ज्वीहै उत्तरपदान्तो-
दाच्चत्वं स्यात् । अधिशब्द उपर्यर्थे उपर्यग्नप्रतिरूपको निघातः ।
रोचने, रुच दीप्तौ, न्यनुदाच्चेत्तत्त्वं इलादेः (पां ३ । २ । १४६ ।) इति
युच्च, चितः (पां ६ । १ । १६६ ।) इत्यन्तोदाच्चत्वं । दिवि, ऊहिदं-
म्यदाद्यप्यम् (पां ६ । १ । १७१ ।) इत्यादिना विभक्तेहृदाच्चत्वं ।
देवासः, आज्जसेरसुक् (पां ७ । १ । ५० ।) इत्यसुक् । आसते, आस
उपवेशने, अनुदाच्चेत्त्वादात्मनेपदं भ, तत्त्वान्तादेशः, अदिप्रभृतिभ्यः
शृणुः (पां २ । ४ । ७२ ।) इति श्लो लुक्, अनुदाच्चेत्त्वाक्षसार्वधातु-
कानुदाच्चत्वं, यद्दृत्योगाङ्गिनिघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीम्चमाह य ईङ्गयन्तीति । ये मरुतः पर्वतान् मेघान्
ईङ्गयन्ति चालयन्ति, तथा अर्णवं उदकयुक्तं समुद्रं तिरस्कुर्वन्तोति-
श्वेषः, निष्वलस्य जलस्य तरङ्गाद्युत्पत्तये चालनं तिरस्कारस्त्वैर्महाद्वि-
रित्यन्वयः । ईङ्गयन्ति, उखउखिवखवखिमखमखीवादौ ईखिर्गत्यर्थः,
हेतुमति च (पां ३ । १ । २६ ।) इति णिच्, इदितो नुम् धातोः (पां
७ । १ । ५४ ।) इति नुम्, णिजन्तधातोः, चितः (पां ६ । १ । १६३ ।)
इत्यन्तोदाच्चत्वं, शृणुः पित्त्वादनुदाच्चत्वं, तिङ्गच लसार्वधातुकस्वरेण
धातुखर एव शिष्यते । पर्वतान्, पुर्वपर्वमवृपूरणे, भृ वृ दृश्ययजि-
पर्वीत्यादीना औग्यादिकोऽतच्प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

अष्टमीम्चमाह आ ये तन्वन्तीति । ये मरुतो रश्मिभिः स्फुर्यकि-
रणैः सह आतन्वन्ति आमृवन्ति आकाशभितिशेषः, किञ्चोजसा

१६। अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु ।
मरुद्विरग्न आगहि ॥ ३७ ॥
॥ इति प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

स्वकीयबलेन समुद्रं तिरस्कुर्वन्ति, तैर्मरुद्विरित्वन्वयः । तन्वन्ति, सनु-
विस्तारे, लटो भोउन्तः, तनादिक्षुज्यथ उः (पां ३ । १ । ७६ ।) इति उः,
सति शिष्टस्त्ररबलोयस्त्रमन्यत्रविकरणेभ्य इति तिङ्ग एवाद्युदाच्चत्वं ।
समुद्रं, उन्दी लोदने, स्फायि तच्चीत्यादिना रक्प्रत्यय चौण्डादिकः,
समासे छादुत्तरपदप्रकृतिस्त्ररः ॥ ८ ॥

नवमीमृच्चमाह अभि त्वेति । हे अमे, पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रदृष्टाय
पानाय त्वा त्वां सोम्यं मधु सोमसम्बन्धिमधुररसं अभिरुजामि सर्वतः
सम्याद्यामि, अतर्त्वं मरुद्विः सहाचागच्छ । अभि, एवमादीनामन्त
इति फिट्सूचेणान्तोदाच्चः । त्वा, त्वामौदितीयायाः (पां ८ । १ ।
२३ ।) इति त्वादेशः सर्वानुदाच्चः । पूर्वपीतये, पूर्वाचासौ पीतिष्ठ,
पुम्बल्कर्मधारय (पां ६ । १ । ४२ ।) इत्यादिना पुम्बद्वावः । रुजामि,
रुज विसर्गे, मिष्, मिपः पित्त्वादनुदाच्चत्वं, विकरणस्त्ररः । सोम्यं,
सोममर्हति यः (पां ४ । ४ । १३७ ।) इति यप्रत्ययः, प्रत्ययस्त्ररेणान्तो-
दाच्चः । मधु, फलिपाटिनमिनिजनां गुक्पटिनाकिधतस्त्रेत्यादिकः
उः प्रत्ययः, निदियनुद्वत्तेराद्युदाच्चत्वं । अन्यद्रूतं ॥ वेदार्थस्य प्रकाशेन
तमो हाद्वं निवारयन् । पुमर्थांच्चतुरो देयादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ पुम-
र्थान् धर्मार्थकाममेत्कानिवर्थः ॥ ६ ॥ ३७ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे
सप्तत्रिंश्चो वर्गः । इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीबुक्तभूपालसामाज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताया भाष्ये प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्ति-
मगमत् ॥

(शु तत्सत् ।)

ॐ तत् सत् ॐ

ऋग्वेदद्वितीयाध्यायानुक्रमणिकारम्भः १

अथमष्टावार्भव, मिहषडैन्नामं, प्रातर्युजा सैका, चतुष्प आश्विन्य-
स्तथा सावित्र्य, आमेय्यौ दे देवीनामेके, न्नाणीवरणान्यमायीनां, यावा-
एथिव्येपार्थिवी, षडैष्यावोऽतो देवा देवी वा, तीव्रास्तुर्विश्वति, वाय-
व्येकैव्रवायव्यौ मैचावरणमरुतीयवैश्वदेवपौष्णास्तुचाः, शिष्ठा आप्यो-
न्त्यार्थामेय, इत्तः पुर उष्णिक् परानुष्टुप्, तिस्त्वान्त्या एकविंश्ची-
प्रतिष्ठा, कस्य पञ्चोनाजीगर्तः शुनः शेषः, सकृत्विमो वैश्वामित्रो
देवरातो वारुणं तुवैष्टुभमादैकायामेय्यौ, सावित्र्यस्तुचो गायत्रो
स्त्यान्त्या भार्गीत्रा, यच्चित्संकावसिष्वदशामेयं लाक्षं सप्तोना, गायत्रेन्त्या
दैवी चिष्टुप्, यत्र यावा नवषडनुष्टुवादि, यच्चित्थौलूखल्या, परे
मौसल्यौ च, प्रजापते हिरिच्चन्द्रस्यान्त्या चर्मप्रशंसा वा, यच्चित्सप
ग्रांकं, मावोद्दिग्धिकास्माकं, पादनिच्छविष्टुपपौटचावाच्चिनौ-
ष्ट्या, त्वमग्नेयूना, हिरण्यस्तुप् आमेयं चिष्टुबन्त्याष्टमीषोडश्यौ
चेन्नस्य पञ्चोना ॥ इति: ॐ ॥

प्रथमाष्टकद्वितीयाध्यायः ।
विंशत्सूक्तं ।

१ १ १ अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रेभिरासया ।
अकारि रत्नधातमः ॥

१ २ १ य इन्द्राय वचोयुजा ततक्षुर्मनसा हरी ।
शमीभिर्यज्ञमाशत ॥

यस्य निष्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे
विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ अथ प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्त्वायं
देवायेवर्थं सूक्तं, अस्य ऋषिकृन्दसी पूर्ववत्, ऋभुदेवताकल्पमनुकृ-
त्यते, अथमष्टावार्भवमिति, विनियोगस्तु सूक्तस्य लैङ्गिकः स्मार्तो वा इ-
ष्टव्यः, युद्धस्य प्रथमे कृन्दामे वैश्वदेवश्चेऽयं देवाय जन्मन इत्यार्भवस्तुचः;
अथ कृन्दामा इति खण्डे सूक्तिं, अभिलादेवसवितः प्रेतां यज्ञस्य
शम्भुवा यं देवाय जन्मन इति लंबा इति, तस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टच-
माह अयं देवायेति । ऋभवो हि मनुष्याः सन्तस्यपसा देवत्वं प्राप्ता-
स्ते चाच्र सूक्ते देवताः, तत्सङ्घो जायमानवाचिना जन्मशब्देनैकवचना-
न्तेनाच निर्दिश्यते, जन्मने जायमानाय ऋभुसम्भवरूपाय देवाय
तत्त्वायर्थमयं स्तोमः स्तोत्रविशेषो विप्रेभिर्मेधाविभिर्कृतिगिभरासया
खकीयेनास्येनाकारि निष्पादितः । कोटशः स्तोमः, रत्नधातमः, अति-
श्येन रमणीयमणिमुक्तादिधनप्रदः, स्तोत्रेण तुष्टा ऋभवो धनं प्रय-
च्छन्तीर्थः । आसया, आस्यशब्दतीयैकवचनस्य, सुपांसुखुक् (पां
७ । १ । ३६ ।) इत्यादिना याजादेशः, अत्ययेन प्रवृत्तियकारस्य कोपः,
चितः (पां ६ । १ । १६३ ।) इत्यन्तोदात्तः । रत्नधातमः, रत्नानि दधा-
तीति रत्नधाः, कदुचरपदप्रवृत्तिखरत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह य इन्द्रायेति । ये ऋभव, इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थं
वचोयुजा ताडनादिकं विना वाङ्मात्रेण रथे युज्यमानो मुशिक्षितो
हरी रत्नामकावश्चै मनसा ततच्चुः सम्पादितवन्तः, ऋभूणां सत्य-
सञ्चल्पत्वात् तसञ्चल्पमात्रेणेन्द्रस्याश्चै सम्प्रावित्यर्थः, ते ऋभवः शमीभि-
र्यं इच्छमसादिनिष्पादनरूपैः कर्मभिर्यज्ञमस्तदीयमाश्रत आसवन्तः

१ ३ १ तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्ञमानं सुखं रथं ।

तक्षन्धेनुं सबदुघां ॥

१ ४ १ युवाना पितरा पुनः सत्यमन्ना शृज्यवः ।

शृभवो विष्टग्रत ॥

अथः अप्र इत्यादिषु बहिंशतिसङ्घकेषु कर्मनामसु शमी शिमीति पठितं । वचोयुजा, वचसा युज्ज्ञत इत्यर्थे, सत्सूर्विष (पां ३ । २ । ६१ ।) इत्यादिना क्षिप्, सपांसुलुक् (पां ७ । १ । ३६ ।) इत्यादिना विभक्तोराकारः, क्लदुत्तरपदप्रकृतिस्खरत्वं । तत्त्वः, तत्त्वू तत्त्वू तनू-करणे, लिटि भेरसादेशः, पादादित्वादनिधातः । शमीभिः, शमयन्ति पापानीति शम्यः कर्माणि, औणादिक इन्, कृदिकारादत्तिन इति वाच्चिनेन डीघ, दृष्टादित्वादन्नोदात्तः । आश्रत, अश्रू व्यासो, लडो भस्य अदादेशः, स्वादिभ्यः श्रुः, तस्य बज्जलं क्लन्दसीति लुक्, अडागमः, तिङ्गु तिङ्गः (पां ८ । १ । २८ ।) इति निधातः ॥ २ ॥

द्वितीयामृतचमाह तक्षन्निति । नासत्याभ्यां अन्विदेवप्रीत्यर्थं रथं तत्त्वन्, शृभवो देवाः कवचिद्धर्थमतत्त्वन्, तत्त्वयेन सम्यादितवन्तः । कीटशं रथं, परिज्ञानं परितो गत्तारं । सुखं, उपर्युपवेशने सुखकरं । क्रिच्छ धेनुं काच्छिद्वां तत्त्वन्, धातुनामनेकार्थत्वात् तक्षतिरच सम्यादनवाची । कीटशेण धेनुं, सबदुघां सबरः त्वोरस्य दोग्ध्रीं । तत्त्वन्, बज्जलं क्लन्दसीत्यडभावः । नासत्याभ्यां, न विद्यतेऽसत्यं यथोस्तावसत्यौ न असत्यौ नासत्यौ, न भागजपान्नवेदानासत्यान्नमुच्चि (पां ६ । ३ । ७५ ।) इत्यादिना नलोपाभावः । परिज्ञानं, अजेः परिपूर्वस्य, श्वशुक्तन्नित्यादिना मन्त्रव्ययः, अकारलोपः, अच्युदात्तत्वं औणादिकनिपातनात् । सबदुघां, सबः पथो दोग्ध्रीति सबदुघाः, दुहः कप् घञ्च (पां १ । २ । ७० ।) इति कप्, इकारस्य घकारस्य, सबरिति रेकान्तं प्राति-पदिकं च्छीरवाचीति सम्यदायविदः, कपः पित्त्वादनुदात्तत्वं, धातुखर एव शिष्टते, समासे क्लदुत्तरपदप्रकृतिस्खरः ॥ ३ ॥

द्वितीये क्लन्दोमे वैश्वदेवशस्ते युवाना पितरा पुनरित्यार्भवस्तुच्चः, द्वितीयस्यामिं वो देव इति खण्डे स्तूचितं, मही द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनरिति दृच्छाविति, वस्त्रिंस्तुचे प्रथमां स्तूक्ते चतुर्थीम्बच-

१ ४ । सं वो मदासो अग्मतेन्द्रेण च मरुत्वता । आदित्येभिश्च राजभिः ॥ १ वर्गः ॥

माह युवाना पितरेति । ऋभव एतन्नामकां देवाः पितरा पितरा स्खीयौ मातापितरौ पूर्वे वृद्धावपि पुनर्युवाना तरुणौ अक्रत क्षतवन्तः । कीटशा ऋभवः, सत्यमन्वाः, अवितथमन्वसामर्थ्येपेताः, पुरच्चरणाद्यनुष्ठानेन सिङ्गमन्वलाद्यत्कलमुद्दिश्य मन्वाः प्रयुज्यन्ते तत्कलं तथैव सम्पद्यते, तस्माज्जोर्ययोः पित्रोर्युवत्वं सम्पादयितुं समर्था इत्यर्थः । पुनः कीटशाः, ऋजूयवः, ऋजुतामात्मन इच्छन्तः, क्लरहिता इत्यर्थः, अतश्चतेषामनुष्ठिता मन्वाः सिध्धन्ति । पुनरपि कीटशाः, विष्टी विष्टयो व्याप्तियुक्ताः, सर्वेषु कार्येषु एतदीयस्य मन्वसामर्थस्या-प्रतिघातोऽत्र व्याप्तिरुच्यते । ऋभुशब्दं यास्त्र एवं निर्वक्ति, ऋभव उत्त भान्तीति वर्त्तन भान्तीति वेति । युवाना, युवनशब्दो यातेः क्वनिन्नन्तो निच्चादाद्युदात्तः, सुपांसुलुक् इत्यादिना विभक्तोराकारः । पितरा, पूर्ववदाकारः । सत्यमन्वाः, बज्ज्वीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्त्ररः । ऋजूयवः, ऋजुशब्दोऽत्र भावपरः ऋजुत्वमात्मन इच्छन्तीति व्यञ्च, अक्षत्वार्वधातुकयोः (पां ७ । ४ । २५ ।) इति दीर्घः, क्याच्छन्दसि (पां ३ । २ । १७० ।) इत्युप्रत्ययः, प्रत्ययस्त्रः । विष्टी, विष्टलव्यासां, त्रिचक्षीचस-ज्ञायां (पां ३ । ३ । १७४ ।) इति क्षिच, तितुचतथसिससरकसेषु च (पां ७ । २ । ६ ।) इति इटप्रतिपेधः, तस्माज्जस ईयाडि-याजीकाराणामुपसङ्घानमिति वार्त्तिकेन ईकारादेशः, न च, अलो ऽन्तस्य (पां १ । १ । ५२ ।) इति सकारस्य भवति, तत चादूणेष्वते, प्रथमयोः पूर्वसर्वस्तः (पां ६ । १ । १०२ ।) इति पूर्वसर्वगार्दीर्घस्तं बाधित्वा परत्वात्, जसि च (पां ७ । ३ । १०६ ।) इति ऋखस्य गुणोन भवितव्यमिति चेत्र, सञ्ज्ञापूर्वकस्य विद्वरनिवलात् । अक्रत, हृजो लुङ् आत्मनेपदं भ, तस्य अदादेशः, मन्वेष्वस (पां २ । ४ । ८० ।) इत्यादिना च्छ्रुतुक्, यथादेशः, अडागमः, निवातः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमित्तचमाह सं वइति । हे ऋभवो, युवानं सम्बन्धिनो मदासो मदहेतवः सोमा इन्द्रेण चादिवेभिरादिवैच सममत सङ्गताः, ऋभु-यामिन्नादिवैः सह सोमपानं वृत्तीयसवनेऽस्ति, अतश्चवावाहननिगद आश्वसायनेनैव पठितं, इन्द्रमार्दिववन्तम्भुमन्तं वाजवन्तं वृहस्पतिः-

१६। उत त्यं चमसं नवं त्वषुदेवस्य निष्कृतं । अकर्ते चतुरः पुनः ॥

मन्तं विश्वदेवावन्तमाङ्गे इति । कीटशेनेऽग्ने, मरुत्वता मरुद्धि-
युक्तेन, अत एव मन्त्रान्तरमेवमाम्नायते मरुद्धिरिन्द्रसख्यन्ते अस्त्विति ।
कीटशेनादिवेभीराजभिर्दीप्यमानैः । मदासः, मायन्त्येभिरिति मदाः
सोमाः, मदोऽनुपसर्गं (पां ३ । ३ । ६७ ।) इत्यप्, तस्य पित्त्वादनु-
दाच्छत्वं, धातु खर एव शिष्टते, आच्चसेरसुक् (पां ७ । १ । ५० ।)
इति जसोऽसुगागमः । अग्निः, गमेः संपूर्वाङ्गुड, समोगमच्छिः (पां १ ।
३ । २६ ।) इत्यादिनात्मेनेपदं भु, तस्य अदादेशः, मन्त्रेवस (पां १ ।
४ । ५० ।) इत्यादिना च्लेन्क, गम हन जन खन घसां (पां ६ । ४ ।
६८ ।) इत्युपधालोपः, व्यवहिताच्च (पां १ । ४ । ८२ ।) इति समो
व्यवहितप्रयोगः, निष्पातः । मरुत्वता, मरुतोऽस्य सन्तीति मरुत्वान्,
तसौ मत्वर्थे (पां १ । ४ । १६ ।) इति भसज्ज्या पदसज्ज्याया बाधित-
त्वाच्चश्वत्वाभावः, भयः (पां ८ । २ । १० ।) इति मतुपो वत्वं । आदि-
वेभिः, बज्जलं क्वन्दसीति भिस ऐसादेशाभावे, बज्जवचने भन्त्येत्
(पां ७ । ३ । १०३ ।) इत्येत्वं । राजभिः, राजन् शब्दस्य क्वनिन्नतत्वेन
नित्त्वादाद्युदाच्छत्वं ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये प्रथमो वर्गः ॥ १ ॥

स्त्री षष्ठीमृचमाह उत त्वमिति । उत अपि वा त्वश्चुः, एतन्नाम-
कस्य देवस्य सम्बन्धी तद्वाणव्यापारः, नवं नूतनं चमसन्तं सोमधारण्याच्च मं
काष्ठपात्रविशेषं निष्कृतं, निष्पृष्ठिण समादितमकरोदिति शेषः, तद्वाण-
व्यापारकुशलस्य तस्य त्वश्चुः शिष्टा ऋभवस्तेन निर्मितं तमेकं चमसं
पुनरपि चतुरोऽकर्त्त, चतुर्धा विभक्तांश्चमसान् छतवन्तः, एकस्य चतु-
र्विधकरण्यत्वरूपोऽयमर्थो मन्त्रान्तरेऽपि विस्पष्टः, एकं चमसं चतुरुः
श्चायोत्तेनेति । नवं, गु ल्लौती, नूयत इति नवं कर्मण्यप्रत्ययः, स हि
घजोऽपवादत्वात् घजर्थे सर्वत्र भवति, घजप्रत्ययस्त्र, अकर्त्तरिच-
कारके सञ्ज्ञायां (पां ३ । ३ । १६ ।) इति कर्त्तव्यतिरिक्ते सर्वत्र कारके
मवति । यद्यपि घजसञ्ज्ञायामित्युक्तं, तथापि च कारकसञ्ज्ञायभि-
चारार्थत्वादसञ्ज्ञायामपि भवत्येव, सम्बन्धत इति सम्बन्धः कर्मण्यापि च-
युक्तां । त्वश्चुः, तद्वा त्वद्वा तनूकरणे, औग्यादिकस्तून्, ऊदितत्वात् पच्चे
इडभावः, खोः संयोगाद्योरन्तं च (पां ७ । २ । ६६ ।) इति ककार-

१७। ते नो रत्नानि धत्तन त्रिरा साप्तानि सुन्वते । एकमेकं सुशस्तिभिः ॥

लोपः । निष्कृतं, क्लज्जानिरूपरूपात् कर्मणि क्तः, प्रादिसमासे, निर्बं
समासेऽनुत्तरपदस्यस्य (पां ८ । ३ । ४५ ।) इति षष्ठं, अत्र, कर्ट-
कर्मणोः कृति (पां ९ । ३ । ६५ ।) इति प्राप्ता षष्ठी यद्यपि, नजोकाव्य-
यनिष्ठाखलर्थवृणां (पां ९ । ३ । ६६ ।) इति निषिद्धा, तथापि कर्त्तुः
शेषत्वेन विवक्तित्वात्, कर्ट्करण्योस्ततीया (पां ९ । ३ । १८ ।)
इत्येतस्याः प्राप्तेः शेषिकी षष्ठी, यथा कर्मणि शेषत्वेन विवक्तिते मावा-
णामश्रीयादिति, वत् गतिरनन्तरः (पां ६ । २ । ४६ ।) इति निस
उदाचत्वं । अकर्त्त अकृष्णत, क्लज्जो लुडि तस्य व्यवयेन तादेशः, मन्त्रेषस
(पां २ । ४ । ८० ।) इति चैर्लुक्, वृद्धस्युभयथा (पां ३ । ४ । १९७ ।)
इति तिङ्ग आद्यधातुकत्वात् डित्ताभावेन गुणः । चतुरः, शसि
(पां ६ । १ । १६७ ।) इत्युकार उदाच्तः । पुनः 'खरादिष्वाद्युदाच्तः
पठितः ॥ ६ ॥

हतीये कृद्देमे वैश्वदेवश्चेते नो रत्नानि धत्तनेति वै क्षचावार्भक्तौ,
हतीयस्यागम्हेति खण्डे सूचितं, इन्द्र इधे दधातुनस्तेनो रत्नानि धत्त-
नेत्येका वै चेति, तयोराद्यां सूक्ते सप्तमीमृच्छमाह ते नो रत्नानीति ।
पूर्वाख्यातु ये प्रतिपादिता कृत्तमवल्ले सूर्यं सुशस्तिभिः श्रोभनैरसादोय-
श्चासनर्युक्ताः सन्तो नोऽस्माकं सम्बन्धिने सुन्वते सोमाभिष्ववं कुर्वते
यजमानाय रत्नानि रमणीयानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि एकमेकं क्रमेण
प्रत्येकं धत्तन प्रयच्छत । सुवर्णादीनां मध्ये प्रतिद्वयं यावदपेक्षितं ताव-
दिति विवक्त्या एकमेकमित्युक्तं । कीदृशानि रत्नानि, त्रिरा त्रिवा-
रमादृत्तानि, उत्तमानि मध्यमान्यधमानि चेत्येवं रत्नानां त्रिरात्तिः ।
किञ्च साप्तानि सप्तसङ्क्षिकानि सप्तसङ्क्षया निष्प्रवर्गरूपाणि कर्मणि
च धत्तन सम्यादयत । कीदृशानि साप्तानि, त्रिरा त्रिवारमादृत्तानि,
अग्न्याधीयं दर्शयौर्यमास इत्यादीनां सप्तानां हविर्यज्ञानामेको वर्गः । औ-
पासनहोमो वैश्वदेवमित्यादीनां सप्तानां पाकयज्ञानां वर्गो द्वितीयः * ।

* औतस्त्रज्याक्षाद्यां जोपासनहोमादोनां प्रथमवर्गलेन अग्न्याधीयादीनां
द्वितीयवर्गलेन प्रतिपादनमस्तोति विशेषः ।

१ ६१ अधारयत्वं वह्नयोऽभजन्त सुकृत्यया ।
भागं देवेषु यशिर्यं ॥ २ ॥

अग्निष्ठोमोऽवग्निष्ठोम इत्यादीनां सप्तानां सोमसंख्यानां वर्गस्तु-
तीयः । एतानि, एमुक्रीडायां, निदिव्यनुवृत्तौ एमेस्तत्त्वेति नक्प्रत्ययः,
तत्प्रदिव्योगेन मकारस्य तकारः, निच्चादाद्युदात्तः । धत्तन धत्त, तप-
नमनथनात्म (पां ७।१।४५ ।) इति तशब्दस्य तनादेशः । सापानि,
सप्तानां वर्गः सापं, सप्तनोऽक्षवृद्धिः (पां ५।१।६१ ।) इति वर्गुऽक्ष-
प्रत्ययः, नल्लङ्घिते (पां ६।४।१४४ ।) इति टिक्षेपः, जिच्चादादि-
हृद्धिराद्युदात्तत्वम्, अत्र वर्गप्रवचनेन वर्गिणो खच्छन्ते, तेन बङ्गवचनं,
अन्यथा हीक एव वर्गलिंगावृत्त इत्येकवचनमेव स्यात् । सुन्वते, शत्रु-
नुमेनद्यजादी (पां ६।१।१७३ ।) इति विभक्तेहृदात्तत्वं । एकमेकं,
निव्यवीच्युयोः (पां ८।१।३ ।) इति द्विर्भावः, एकशब्दः इणः क्षमतास्य
निच्चादाद्युदात्तत्वं, द्वितीयसौकशब्दस्य, तस्य परमामेडितं (पां ८।१।
२ ।) इत्यामेतितसञ्ज्ञायां, अनुदात्तत्वं (पां ८।१।३ ।) इत्यन-
दात्तत्वं । सुशक्तिभिः, शस्यन्ते आभिरिति शस्त्रय कट्चः शंस स्तुतै,
करणे क्षिण् तस्य किच्चान्न लोपः, शोभनाः शस्त्रय इति प्रादिसमासे
यद्यपि क्षिनो निच्चादाद्युदात्तत्वे न क्षुदुत्तरपदप्रवृत्तिस्तरत्वेन तदेव
प्राप्तं, ततु परेण, मनक्षिनव्याख्यान (पां ६।२।१५१ ।) इत्यादिना
उत्तरपदान्तोदात्तत्वेन बाध्यते ॥ ७ ॥

अद्यमीमृचमाह अधारयन्तेति । वङ्गयस्यमसादिसाधननिष्पादनेन
यज्ञस्य बोधार ऋभवोऽधारयन्त पूर्वं मनुष्यत्वेन मरणायोग्या अप्य-
मृतत्वलाभेन प्राणान् धारितवन्तः । तथाच मन्वान्तरमास्त्रायते मर्त्तासः
सन्तोऽमृतत्वलमानशुरिति । किञ्चते सुकृत्यया यज्ञसाधनद्वयसम्पा-
दनरूपेण शोभनव्यापारेण देवेषु मध्ये स्थिता यज्ञियं यज्ञार्हं भागं
हृविलक्षणमभजन्त संवितवन्तः, अयमर्थः सौधनना यज्ञियं भाग-
मानशेत्यादिमन्वान्तरे विस्पष्टः, ब्राह्मणोऽप्युभवो देवेषु तपसा सोम-
पीथमध्ययज्ञित्याद्युपाख्यानं विस्पष्टं । वङ्गयः, निदिव्यनुवृत्तौ, बहिः-
शोत्यादिना निः प्रत्यय शैगादिकः, निच्चादाद्युदात्तः । अभजन्त,
पादादित्वान्न निघातः । सुकृत्यया, विभाषा क्षुषेषः (पां ३।१।
१०० ।) इति द्वाजः कर्मणि क्षय, शोभनं क्षयमस्या भजनक्षियायाः

एकविंशत्तिं।

१९१ इहेन्द्राग्नी उपहृये तयोरित्स्तोममुश्मसि ।
ता सोमं सोमपातमा ॥

सा सूक्ष्माया, बङ्गब्रीहै यूर्वपदप्रकृतिस्तरत्वं बाधिता, नज्जुभ्यां (पां ६।२।१७२।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । ननु क्वात्यशब्दे क्यपः पित्तेनानुदात्तत्वाद्वातुखरेणादिरुदात्तः, ततस्य, आद्युदात्तं द्युचक्षन्दसि (पां ६।२।११६।) इत्यनेनाद्युदात्तत्वेन भवितव्यं, तेन हि पुरस्तादपवादो न परमणि, नज्जुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं बाध्यत इत्युक्तं, एवं तर्हि, क्षजः श्रच (पां ३।३।१००।) इति स्त्रियां भावे क्यप्रप्रत्ययान्तः क्वात्यशब्दः, क्यपः पित्तेऽपि व्यव्यथेनोदात्तत्वं, प्रादिसमासे क्षुदुत्तरपदप्रकृतिस्तरत्वेन तदेव शिष्यते । भागं, कर्धाच्चतोषजो (पां ६।१।१०६।) इत्यन्तोदात्तः । यज्ञियं, यज्ञर्महतीत्यर्थे, यज्ञर्त्तिरभ्यां घ्रणज्ञौ (पां ४।१।७१।) इति घः, तस्य इयादेशः, प्रत्ययस्त्रः ॥ ८ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वितीयो वर्गः ॥ ९ ॥

इहेन्द्रामीत्यादि षडृचं सूक्तं तस्य ऋषिकन्दसी पूर्ववत्, देवता त्वनुकूल्यते, इह षडैन्द्रामिति, विनियोगस्तु अभिष्ठोमे आच्छावाक-शस्त्रे इहेन्द्रामी उपङ्गय इति सूक्तं, स्तोत्रमधेशस्त्रादिति खण्डे इहेन्द्रामी उपेयं वामस्यमन्मन इति नवेति सूचितत्वात्, तथाभिष्ठवषटह्ये प्रातःसवने आच्छावाकशस्त्रे स्तोत्रातिशंसनार्थमेतदेव सूक्तं, तथा च द्युचितं अभिष्ठवएष्टाहानीत्युपक्रम्य इहेन्द्रामी इन्द्रामी आगच्छ-तमिति, तस्मिन्दस्ते प्रथमामृचमाह इहेन्द्रामी उपङ्गय इति । इहा-स्मिन् कर्मणि इन्द्रामी देवावुपङ्गये आक्रयामि, तयोरित्यागन्त्योरेव स्तोमं स्तोत्रमुश्मसि फामयामहे, स्तोमपातमा ता, अतिशयेन सोमं पातुं क्षमौ तौ द्वौ देवौ सोमं पित्रातिशिं शेषः । इन्द्रामी, अत्र देव-तादन्देऽपि पूर्वपदस्यान्दन भवति, तत्र हि इन्द्र इत्यनुदृत्तौ, पुनर्दन्द-यहेणास्त्रोकप्रसिद्धसाहचर्याग्नेव इन्द्रे आनंडित्युक्तं, तस्मादत्राव-यहेऽक्षस इन्द्रशब्दः, समासस्य (पां ६।१।१२६।) इत्यन्तोदात्तत्वं, देवतादन्दे च (पां ६।२।१४१।) इत्युभयपदप्रकृतिस्तरत्वं न भवति, अभिशब्दस्यानुदात्तत्वेन, नोप्तरपदानुदात्तादौ (पां ६।२।१४२।)

१२। ता यज्ञेषु प्रशंसतेन्द्राग्नी शुभता नरः ।

ता गायत्रेषु गायतः ॥

१३। ता भित्रस्य प्रशंसतय इन्द्राग्नी ता हवामहे ।

सोमपा सोमपीतये ॥

१४। उग्रा सन्ता हवामह उपेदं सवनं सुतं ।

इन्द्राग्नी एह गच्छतां ॥

इति प्रतिषेधात् । उग्नसि, वश कान्तौ लटो मस्, इदन्तो मसिः (पाँ ७।१।४६।) इति इकारोपजनः, अदादित्वाच्छपो लुक्, मसेर्दिं-
च्चात्, यहिज्या व्ययि व्यधि (पाँ ६।१।१६।) इत्यादिना सम्भसा-
रणां । ता सोमपातमा, उभयत्र सुपांसुलुक् पूर्वसवर्णा (पाँ ७।१।
६६।) इत्यादिनाकारः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह ता यज्ञेष्विति । हे नरो मनुष्या कृत्विजस्ता
पूर्वोक्तौ ताविक्षामी यज्ञेषु अनुष्टीयमानकर्मसु प्रशंसत शस्त्रैः, तथा
शुभत नानाविधैरलङ्घादैः शोभितौ कुरुत, तथा ता पूर्वोक्ताविक्षामी
गायत्रेषु गायत्रीच्छन्दसेषु मन्त्रेषु सामरूपेण गायत । ता, सुपांसुलु-
गित्याकारः । शुभत, अस्य संहितायां, अन्येषामपि दृश्यते (पाँ ६।
६।१३७।) इति दीर्घः ॥ २ ॥

द्वितीयामृचमाह ता मित्रस्येति । मित्रस्य स्तेवविषयस्य ममानुष्ठातुः
प्रशस्तये ता पूर्वोक्तौ देवौ सम्याद्यतामिति श्रेष्ठः, यदा मित्रस्य मम
सम्बन्धिनौ ताविक्षामी प्रशस्तये प्रशंसितुमिच्छाम इति श्रेष्ठः, सोमपा-
सोमपानक्षमौ, ता, पूर्वोक्ताविक्षामी, सोमपीतये सोमपानार्थं हवामहे
आङ्ग्यामः । प्रशस्तये, तुमर्थाच्च भाववचनात् (पाँ २।३।१५।) इति
चतुर्थी, क्षदुक्तरपदप्रकृतिस्तरत्वं बाधित्वा, तादौचनितिक्षब्दतौ (पाँ
६।२।५०।) इति गते: प्रकृतिस्तरत्वं । सोमपीतये, सोमस्य पीतिर्य-
स्तिन् कर्मणि तस्मै, बहुवीहा पूर्वपदप्रकृतिस्तरत्वं, सोमस्य पीतिरिति
तत्पुरुषे वा दासीभारादित्वा दात्तिगणत्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्तरत्वं ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह उया सन्तेति । सुतमभिष्ववोपेतमिदमनुष्टीयमानं
सवनं प्रातः सवनादिरूपं कर्म उप सामीयेन प्राप्तं उया सन्ता वैरि-

१४१ ता महाका सदस्पती इन्द्राग्नी रक्ष उञ्जतं ।
अप्रजाः सन्त्वत्रिणः ॥
१६१ तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे ।
इन्द्राग्नी शर्म्म यच्छ्रतं ॥ ३ ॥

वधादिषु क्रूरौ सन्तौ देवौ इवामहे आङ्गयामः, इन्द्रामी देवौ इह कर्म-
ण्यागच्छतां । सन्ता, अस्ते: शतरि, श्वसोरस्तोपः (पां ६ । ४ । १११)
इत्यस्तोपः । सवनं सुतमितिद्यं सेमं नः स्तोममागच्छीत्यत्रोक्तं ॥ ४ ॥

पूर्वमीमट्चमाह ता महान्तेति । ता तौ पूर्वोक्ताविन्नामी युवां
रक्षा रात्सजातिं उञ्जतं, ऋजुकुरुतं, क्रौर्यं परित्याजयतमित्यर्थः ।
कीटशै तौ, महान्ता महान्ता गुणैरधिकौ । सदस्पती, सभापालकौ,
तथेः प्रसादादत्रिणो भक्तका रात्सा अप्रजा अनुतप्ताः सन् ।
महान्ता, सान्तमहतः संसोगस्य (पां ६ । ४ । १० ।) इति दीर्घः ।
सदस्पती, समासे, वशा लुकि, प्रातिपदिकसकारस्य रुताभावश्चान्दसः,
उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् (पां ६ । २ । १४० ।) इत्युभयपदप्रकृति-
खरत्वं । इन्द्रामी, आमन्त्विताद्युदात्तत्वं । अप्रजाः, प्रजायन्त इति प्रजाः,
अन्येष्वपि दृश्यते (पां ३ । २ । १० ।) इति जनेऽः प्रत्ययः, न प्रजाः,
अप्रजाः, अप्रजाशब्दस्य बङ्गत्रीहै, निव्यमसिच्चप्रजामेधयोः (पां ५ ।
४ । १२ ।) इत्यसिजादेशः स्यात् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिखरः । अचिभ्यः,
दृजन्तस्य अत्तशब्दस्य न्यस्तश्चान्दस इत्यनुडागमः, चितः (पां ६ । १ ।
१६३ ।) इत्यृकार उदात्तस्तस्य यणादेशं, उदात्तयणो इत्यूर्बात् (पां
६ । १ । १७४ ।) इति इकार उदात्तः ॥ ५ ॥

श्लोमीमट्चमाह तेन सत्येनेति । हे इन्द्रामी, सत्येन अवश्यं फल-
दानादवित्येन तेनास्माभिरनुष्टितेन कर्मणा प्रचेतुने प्रकर्षेण फल-
भोगज्ञापके पदे स्वर्गलोकादिस्थानेऽधिजागृतं आधिक्येन सावधानौ
भवतं, ततोऽस्मभ्यं शर्म्म यच्छ्रतं सूखं गृहं वा दक्षं, गवः क्षदर-
इत्यादिषु द्वाविश्चतिसङ्केषु गृहनामसु शर्म्म वर्मेत्युक्तां । जागृतं,
जागृ निनादये, अदिप्रभृतिभ्यः श्रप्तः (पां २ । ४ । ७२ ।) इति श्रप्ते
लुक्, तिकू तिङः (पां ८ । १ । २८ ।) इति निघातः । प्रचेतुने, चिती-
सच्चाने, इत्यस्मासृथन्तात् शक्तिरम्भन्त इति विश्वितत्वाद्वाङ्मत्तकादै-

द्वाविंशस्तत्रं ।

१११ प्रातर्युजा विबोधयाश्चिनावेह गच्छतां ।
अस्य सोमस्य पीतये ॥

गादिक उन्प्रत्ययः, समासे क्षुदुत्तरप्रवृत्तिस्तरत्वं । इन्द्राभी, इहे-
आभीयत्रोक्तं, आमन्त्रितलादाद्युदात्तत्वमत्र विशेषः । हिनस्ति दुःख-
मिति शर्म, इह इंसायां, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां ३ । २ । ७५ ।) इति
मनिन् प्रत्ययः, नित्यादाद्युदात्तत्वं । यच्छतं, इषुगमियमांकः (पां ७ ।
४ । ७७ ।) इति कः ॥ ६ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये लक्षणीयो वर्गः ॥

प्रातर्युजेत्यादिकमेकविंशत्युच्चं सूक्तं, तस्य कट्टिकन्दसी पूर्ववत्, देव-
ताविशेषस्त्रुत्वनुक्रम्यते, प्रातर्युजा संका चतुर्ख आश्चिन्यस्तथा सावित्र्य
आद्येया द्वे देवीनामेकेन्नाशी वरुणान्यमायीनां दावा एथिव्ये पार्थिवी
षब्दैष्याद्युतो देवादैद्वी वेति । सूक्तसङ्घानुवर्त्तत इति, अस्मिन् खण्डे
अनिरुक्तासङ्घा विंशतिरिति परिभाषितत्वात् प्रातर्युजेति सूक्ते
सङ्घाविशेषस्यानिरुक्त्या विंशतिसङ्घा इष्टव्या, सा च विंशतिरेकया-
धिकया सह वर्तत इति सैका, तत्रादै चतुर्ख कट्टिऽश्चिदेवताकाः,
पञ्चमीमारभ्याष्टम्यन्तास्तत्वः सविठर्देवताकाः, नवमी दशमी च द्वे
अभिदेवताके, एकादश्या कट्टो देवसम्बन्धिन्य इन्द्रावरुणाभिपङ्क्तो
देवता द्वादश्या अपि, चत्येदशीचतुर्दश्यो द्यावाएथिवादेवताके, पञ्च-
दशी एथिवीदेवताका, षोडशीमारभ्यकविंशत्यन्ताः षष्ठिष्युदेवताकाः,
अतो देवा इत्येतस्याः षोडश्यात्तु छत्वा देवता विष्णुर्वा विकल्पेन
देवता । अत्र सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः, प्रातरनुवाके आश्चिने क्रतौ
प्रातर्युजा विबोधयेति चतुर्ख कट्टचः । सूर्यचित्वा अथाश्चिनं षोडश, प्रात-
र्युजेति चतुर्ख इति । आश्चिनयहस्य प्रातर्युजेत्येका पुरोऽनुवाक्या,
द्विदेवत्यैच्चरन्तोतिखण्डे द्वचितं, आश्चिनस्य प्रातर्युजा विबोधयेति,
तत्र प्रथमाष्टचमात्र, प्रातर्युजा विबोधयेति । अत्र होताभ्युर्मुहिष्म
ब्रूते, हे अध्यर्था, प्रातर्युजा प्रातःसवनयहेण संयुक्तावश्चिनौ देवौ
विबोधय विशेषेण प्रबुद्धौ कुरु, अश्चिनौ प्रबुद्धौ तावश्चिनौ देवौ अ
स्याभिष्ववसंस्कारयुक्तस्य सोमस्य पीतये सोमपानाय इह कर्मणा-
गच्छतां । प्रातर्युजाते मृश्यमाणेन यहेण सहेति प्रातर्युजा, सत्य-

१२१ या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा ।

अश्विना ता हवामहे ॥

१३१ या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती ।

तया यज्ञं भिमिक्षतं ॥

द्विष्टुहुहुयुज (पां ३।२।६१।) इत्यादिना क्षिप्, सुपांसुलक् (पां ७।१।३६।) इत्यादिना आकारः, क्षुदुत्तरपदप्रकृतिस्खरत्वं । अस्य, ऊडिदम्यदाद्यप्युम्बैद्युभ्यः (पां ६।१।१७।) इत्यादिना विभ-
क्षेष्ट्रदात्तत्वं । पीतये, व्यव्येन क्षिप् उदात्तत्वं ॥ १ ॥

हितोयाम्चमाह या सुरथेति । या उभा अश्विना देवौ, याव-
भावश्विनौ देवौ सुरथा श्रोभनरथयुक्तौ रथीतमा अतिशयेन रथीतौ,
दिविस्पृशा द्युलोकनिवासिनौ ता हवामहे ताटशावश्विनावाङ्गयामः ।
येत्यादिष्टसु पदेषु, सुपांसुलक् (पां ७।१।३६।) इत्यादिना
दिवचनस्याकारः । सुरथा, श्रोभनो रथो यथोस्ता सुरथौ, समासा-
न्तोदात्तत्वापवादं बज्ज्वीहै यूर्वपदप्रकृतिस्खरं बाधिता, नज्सुभ्यां
(पां ६।२।१७।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, आद्युदात्तं द्वाच्छ-
क्षन्दसि (पां ६।२।१६।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । रथीतमा,
अन्येषामपि दृश्यते (पां ६।३।१३।) इति संहितायाभिकारस्य
दर्शत्वं । दिविस्पृशा, दिविस्पृशत् इति दिविस्पृशौ, क्षिप् च (पां ३।
४।७६।) इति क्षिप्, तत्पुरवे कृति बज्ज्वलं (पां ६।३।१४।) इत्य-
लुक्, गतिकारकोपपदालृत् (पां ६।२।१६।) इति क्षुदुत्तरपद-
प्रकृतिस्खरत्वं ॥ २ ॥

हतीयाम्चमाह या वां कण्ठेति । अश्विना हे अश्विनौ देवौ, वां
युवयोः सम्बन्धिनी या कशा अश्वताडनी विद्यते, तथा सह आगत्य
यज्ञमस्मदीयं मिमिक्षतं सोमरसेन सेक्षमिच्छन्तौ कशयाच्च दृष्टं ताड-
यिता सहसा समागत्य भवद्विषयां सोमरसाऽक्षतिं निष्पादयितुम्-
युक्तौ भवतमित्यर्थः । कीटशो कशा, मधुमती, अर्सः क्षोद इत्यादिषु
एकशतसङ्क्षेपैदकनामसु मधु पुरीषमिति पठितं, तस्मादुदकवती-
युक्तं भवति, अश्वस्य शीघ्रगत्या यत्क्षेदेदकं खवति तेनेयं कशा क्षिप्ते-
त्वर्थः । पुनः कीटशो द्वृष्टतावती, प्रियसत्यवाग्युक्ता, तीव्रेण कशाप्राप्तेन

१४१ न हि वामस्ति दूरके यत्रा रथेन गच्छयः ।

अश्विना सोमिनो गृहं ॥

१५१ हिरण्यपाणिमूतये सवितारभुपद्मये ।

स चेता देवता पदं ॥४॥

ये ऋनि निष्पद्यते ताडनवेलायामश्वारुद्धस्य च य आक्रोशः क्रियते
तदुभयं शीघ्रमागमनहेतुत्वे न यजमानस्य प्रियं, यदा स्नोकाधारेत्यादिषु
सप्तपञ्चाश्वद्वाङ्गमसु कशा धिष्ठेति पठितं, अश्विनोर्या वाक् मधुमती
माधुर्घण्या पारुष्यरहिता, स्फूर्ततावती प्रियलक्ष्मवत्तेषेता फलप्रदान-
विषयेत्यर्थः, तय। वाचायुक्ता, यज्ञं मिमिक्षतमिति योजनीयं। कशा,
कश गतिशासनयोः, पचायत्, वृषादित्वादाकृतिगणत्वेनाद्यदात्तः।
स्फूर्ततावती, ऊणपरिह्वाणे, सुखु ऊनयत्प्रियमिति स्फूर्त, तथाविध-
मृतं सत्यं यस्यां वाचि सा स्फूर्तता, नज्जुभां (पां ६।२।१७२।)
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं बाधित्वा, परादिश्कृत्सि बज्जलं (पां ६।२।
१६६।) इत्युकार उदात्तः, सा यस्या अस्ति सा स्फूर्ततावतीति
कश्यायाः सज्जामा, रवनामा या कशेत्यर्थः, सज्जायां (पां ८।२।
१९।) इति मतुपो वत्वं। मिमिक्षतं, सेचनार्थान्मिहेः सन्, इल-
क्षाच (पां १।२।१०।) इति किञ्चादुण्णाभावः, उत्तरकल्पत्वानि ॥ ३ ॥

चतुर्थमित्वमाह नहि वामिकि। अश्विना हे अश्विदेवौ, युवां
सोमिनः सोमवतो यजमानस्य गृहम्यति रथेन गच्छयः, स मार्गो वां
युवयोर्द्वारके दूरदेशे न ज्ञात्वा न वर्तते, यदा यत्र गृहे गच्छयस्त्वं गृहं
दूरे न भवति। न हि, एवमादीनामन्त इति फिट्सूचेणान्तोदात्तः।
अस्ति, चादिलोपे विभाषा (पां ८।१।६३।) इति निषाताभावः,
अत्र हि गृहं दूरे च नात्ति, युवाक्षं रथेन गच्छय इति समुच्चयार्थस्यार्थ
गम्यते, चप्पब्दो न प्रयुज्यत इति चलोपे प्रथमा तिङ्गविभक्तिरस्तीति।
यत्र, निषातस्य च (पां ६।३।१३६।) इति संहितायां दीर्घत्वं।
गच्छयः, इयं यद्यपि न प्रयमा, तथापि यत्रेति यदृतयोगान्विषाता-
भावः ॥ ४ ॥

ब्रूद्धस्य द्वितीये क्षन्दोमे वैश्वदेवश्वले हिरण्यपाणिमूतय इति सावित्र्य
चतुर्थः, द्वितीयस्येति खण्डे सूचितं हिरण्यपाणिमूतय इति चतुर्थो

१६१ अपां न पातमवसे सवितारभुपस्तुहि ।
तस्य व्रतान्युश्मसि ॥

महोदौः एथिवीचनइति तत्र प्रथमां द्वक्ते पञ्चमीमृचमाह हिरण्य-
पाणिमूतय इति । ऊतयेऽस्माक्षार्थं सवितारं देवमुपङ्गये आङ्गयामि,
स च सविता देव एतमन्वप्रतिपाद्यदेवता भूत्वा पदं यजमानेन
प्राप्य स्थानं चेत्ता ज्ञापयिता भवति । कीदृशं सवितारं, हिरण्यपाणिं
यजमानाय दातुं इत्ते सुवर्सधारिणं, यदा देवकार्टके यागे सविता
स्वयमत्विग्भूत्वा ब्रह्मत्वेनावस्थितस्तदानोः । कस्याच्चिदिष्टावर्ध्यवस्तस्मै
सवित्रे ब्रह्मणे प्राशित्वानामकं पुरोडाशभागं दत्तवन्तः, तत्र प्राशित्वं
इत्ते सवित्रा गृहीतं सत् तदीयं पाणिं चिच्छेद, अतः प्राशित्वं
दातारोऽवर्ध्यवः सुवर्समयं पाणिं निर्माय प्रक्षिपवन्तः । सोऽयमर्थः
कौषीतकिब्राह्मणे समाप्तातः, सवित्रे प्राशित्वं प्रतिजङ्गुत्तत्त्वात्याख्यी
प्रचिच्छेद, तस्मै हिरण्यमयौ दम्भुः, तस्माद्विरण्यपाणिरिति । हिर-
ण्यशब्दं पाणिशब्दं यात्क एवं निर्वक्ति, हिरण्यं कस्माद्वीयत आय-
म्यमानमिति वा झीयते जनाज्ञनमिति वा, हितरमणं भवतीति वा,
हृदयरमणम्भवतीति वा, इर्थतेर्वा स्यात् प्रेषाकर्मण इति, तथा पाणिः
पणायते: पूजाकर्मण इति । हिरण्यशब्दो नविषयस्यानिसन्तस्येति
फिट्कुचेगादात्तः, बज्ज्वोहै पूर्वपदप्रवृत्तिस्तरः । ऊतये, उदात्त-
इत्यनुवृत्तौ, ऊति यूति जूति साति इति कीर्तयस्य (पां ५ । ५ ।
६७ ।) इति क्षिमुदात्तो नियातिः । सवितारं, ठच्, ठच्चित्त्वा-
दन्तोदात्तलं । चेत्ता, चिती सञ्ज्ञाने, कस्मादन्तर्भावितण्ठीताच्छीत्ये
ठन्, अनियमगमश्चासनमिति इडभावः, नित्यादाद्युदात्तः । देवता,
देवात्तल् (पां ५ । ४ । २७ ।) इति स्वार्थं तत्, जिति (पां ५ । १ ।
१६३ ।) इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तलं । पदशब्दः पचायजन्तः, चितः
(पां ५ । १ । १६३ ।) इत्यन्तोदात्तः ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये
चतुर्थी वर्गः ॥ ५ ॥

द्वक्ते षष्ठीमृचमाह अपां न पातमिति । अत्र होता सामग्रमत्ति-
जमन्वं वा ग्रस्त्रियं ब्रूते, अवसेऽस्मान्त्रित्युं सवितारभुपस्तुहि, तस्य
सवित्रः सम्बन्धिनि कर्माणि क्षेमयागादिरूपाणि उपस्थिति कामयामहे ।
कीदृशं सवितारं, अपां न पातं जसस्य न पातानं सम्भापेत् श्रेष्ठ-

१७। विभक्तारं हवामहे वसोवित्रस्य राधसः । सवितारं नृचक्षसं ॥

विभक्तार्थः । अपां, जडिदं (पां ६।१।१७१) इत्यादिना विभक्ते-
रुदात्मानं । न पातं, पा इच्छाये, अयं शब्दन्तः पाच्छब्दः, तस्य नजसमादे,
जन्माद्यनपात् (पां ६।३।७५ ।) इत्यादिना नजोपप्रतिषेध इति वृत्ति-
कारः, अभिहिं अपो न पाति तच्छोषकत्वात्, तर्हि कथमपामिति
ष्ठो, गलोक्त्राञ्चयनिलाखण्डर्थठगां (पां २।६।६६ ।) इति कर्मज्ञि
ष्ठाः प्रतिषेधादिति चेत्, तर्हि एषा इवलक्षणात्, अगन्यादिलो
अपां कारणतया सर्वान्धिकौ, अप्रेराप इति श्रुतेः, आदित्याज्ञायते
कृष्टिरिति असेच्च, अस्तिग्रं पक्षे उग्रिद्वामिति नुमभावोऽपि निया-
शनादेवेति मन्त्रश्च । पातेः विवृतस्य तुग्ना नियातनाद्युद्यतः । अथवा
न पात्यवतीति नपात, पत्स्तु गताविति धातोर्णनात् क्षिप्, अग्न्या-
दिलो अपां न प्रापयो, ध्रुव तच्छोषकौ, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्त्रहत्वं ।
अप्त्वे, तुमर्ये सेमनसेउसेन (पां ३।६।६ ।) इत्यादिना असेन् प्रव्ययः,
निष्पादाद्युदातः । उद्दस्ति, वश कालौ, अद्विप्रभृतिभ्यः श्रयः (पां २।
४।७१ ।) इति श्रपो लुक्, इद्यो भसिः (पां ७।१।४६ ।) इति
इकारोपयज्ञः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृच्छमाह विभक्तारमिति । वसोर्निवासहेतोऽस्त्रिचक्ष्य स्वर्वा-
रजतादिरुपेण वज्ञविधस्य राधस्य धनस्य विभक्तारं अस्य यजमा-
नस्यैवावज्ञदानसुचितमिति विभागकारित्वं, वृचक्षसं मनुव्याशां प्रका-
शकारित्वं सवितारं हवामहे आङ्गयामः । कौधोतकिन रतस्या ऋचो
आख्यानरूपे ब्राह्मणे सवितुर्विभागहेतुत्वमेवमामगन्ति, सदेतहसु चित्रं
राधस्तदेव सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजतीति । विभक्तारं,
हृष्ट, तच्छिष्यादन्तोदात्मानं, छदुक्षरप्रकृतिव्यवर्त्वेन तदेव शिष्यते ।
हृष्टामह, कृयतेर्जुषं कृदुक्षसीति सम्प्रसारणं । वसोः, वस निवासे,
पृद्युमिष्यादाद्युदातः । राधसः, राध साध संतज्ञौ, सर्वधांतुष्योऽसु-
ष्मित्यसुग्रन्थाद्यादिकौ, निष्पादाद्युदातः । वृचक्षसं, नृच्छु इति
वृचक्षाः, वृच्छेर्जुषं शिष्येवसुग्र, शिष्यादार्जुषातुक्षेन खालादेशा-
भावः, छदुक्षरप्रकृतिस्त्रहत्वं ॥ ० ॥

१८। सखाय आनिषीदत् सविता स्तोम्यो नु नः ।
दाता राधांसि शुभ्रति ॥
१९। अग्ने पत्नीरिहावह देवानामुशतीरुप ।
त्वष्टारं सोमपीतये ॥

अहमीमृथमाह सखाय इति । सखिभूता हे अर्थाजः, आनिषीदत् सर्वचोपविश्वत्, नोऽस्माकमयं सविता नु क्षिप्रं स्तोम्यः स्तुतियोग्यः, राधांसि द्वनानि दाता प्रदातुमुद्युक्तः, स एव सविता शुभ्रति श्रोभते । समानाः सक्तः स्वान्ति प्रकाशन्त इति सखायः, स्वा प्रकथने, समाने स्वस्वेदात् इति इश् प्रत्यय औरादिकः, तत्स्त्रियोगेन डिश्वं, यजोपञ्च, डिस्त्रादाकारलोपः, समानस्य कृन्दसि (पां ६।३।४४।) इवादिना समानस्य सादेशः, इश्वस्त्रियोगेनोदात्तत्वं, जसि, सख्युरसम्बूद्धौ (पां० १।१।६२।) इति गित्त्वादृद्विरायादेश्वः । निषीदत्, सदिर-प्रते: (पां ८।३।६६।) इति घट्वं । स्तोमेषु प्रतिपाद्यत्वेन स्तोमे भवः स्तोम्यः, भवे कृन्दसि (पां ४।४।११०।) इति यत्, यतोऽनाकः (पां ६।१।२१३।) इत्याद्युदात्तत्वं । दाता, दानशीलः, ताञ्छीले दृन्, नित्त्वादाद्युदातःः । राधांसि गतं, कर्त्तर्कर्मणोः कृति (पां २।३।६।६५।) इति प्राप्तायाः घट्याः, नलोकाच्यर्णिका (पां २।३।६६।) इति प्रतिष्ठेषः ॥ ८ ॥

अभिष्ठेमे प्रातः सवने अमे पलीरिहावहेति नेषुः प्रस्त्रितयाज्या, प्रशास्त्रा ब्राह्मणाङ्गसोति खण्डे खृतिं, अमे पलीरिहावहौक्षाद्वाद्य वश्वामायेति, तामेतां नवमीमृच्छमाह अमे पलीरिति । हे अमे, उश्टतीः कामयमाना देवानां पलीः इन्द्राण्याद्या इह देवयज्ञनदेशे आवह, तथा त्वष्टारं सोमपीतये सोमपानार्थं उप समीपे आवह । पलीः, डत्यन्तः पतिश्वद् आद्युदातःः, पल्लुर्वीयज्ञस्त्वयोगे (पां ४।१।६६।) इति ऊपृ, तत्स्त्रियोगेन नकारञ्च, डीपः पित्त्वाङ्गातुखर देव । उश्टतीः, वश कान्तो, लटः छल, अदिप्रश्वविभ्यः शप्तः (पां २।४।७२।) इति शप्तो शुक्, शतुर्डित्वात्, यहित्यावविविष्टि (पां ६।१।१६।) इति सब्बसारत्वं, उत्तिरुपः (पां ४।१।६।) इति ऊपृ, शतुरनुभो-नद्यादी (पां ६।४।१७२।) इति ऊपृ उदातःः ॥ ९ ॥

१९०। आ ग्रा अग्न इहावसे होत्रां यविष्ट भारतीं ।
वरुत्रीं धिषणां वह ॥५॥
१९१। अभि नो देवीरवसा महः शम्भिणा नुपत्तीः ।
अच्छिन्नपत्राः सत्त्वां ॥

इश्मीम्बद्धमाह आ भा अग्न इति । हे अग्ने, अवसेऽस्मानवितुं आ
देवपत्रीरिहावह, तथा हे यविष्ट युवतमास्मि, होत्रां होमनिष्ठादि-
कामिपत्रीं, भारतीं भरतनामकस्यादित्वस्य पत्रीं, वरुत्रीं वरणीयां
धिषणां वाऽदेवतास्वावह । वाऽवै धिषणेति वाजसनेयकं । भरत
आदित्य इति याक्षेनोक्तात्त्वस्य पत्री भारतीयुच्चते । गम्भन्त इति
भाः, गस्तु खस्तु गतौ, चौणादिको ङ्ग्र प्रत्ययः, डित्तादिलोपः, प्रत्ययस्वरः ।
होत्रां, ऊ या भा श्रु भसिभ्यस्त्रिति चन्नतो नित्त्वादायुदात्तः । अति-
श्येन युवा यविष्टः, अतिशायने तमविष्टनौ (पां ५ । ३ । ५५ ।) इति
इष्टनप्रत्ययः, स्यूलदूर (पां ६ । ४ । १७३ ।) इत्यादिना यणादिपरस्य
लोपः, पूर्वस्य च गुणः । भारतीं, शार्ङ्गरवादराक्षतिगणत्वात्, शार्ङ्गर-
वादयजो ढीन् (पां ४ । १ । ७५ ।) इति ढीन्, ढीनो नित्त्वादायुदात्तः ।
वरुत्रीं, ग्रसित खमित (पां ७ । २ । ३४ ।) इत्यादौ वरुठश्वद्स्तुजन्तं
इत्युक्तं, तथाप्यन्ते इतिकरणस्य प्रदर्शनार्थत्वादरुठश्वद्स्तुन्नतोऽपि
इष्टव्यस्तेन नित्त्वादायुदात्तत्वं, श्रेष्ठनिघातेन चकारस्यानुदात्तत्वात्,
उदात्तयणो इत्यपूर्वात् (पां ६ । १ । १७४ ।) इत्यनेनापि न डीप
उदात्तत्वं ॥०॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पद्मसी वर्णः ॥५॥

स्त्री एकादशीम्बद्धमाह अभि नो देवीरिति । देवीर्देवो देवपत्त्वः,
अवसा रक्षणेन, महो महता शम्भया च सुखेन च, नोऽस्मानभिस-
चन्तो आभिमुख्येन संवन्तां । कीदृशो देवः, वृपत्रीमनुष्याणां पाल-
यन्तः । अच्छिन्नपत्रा अच्छिन्नपत्राः, न हि पक्षिरूपाणां देवपत्रीनां
पद्माः केन क्षियन्ते । देवीः, सुयोगादस्यायां (पां ४ । १ । ४८ ।)
इति डीघनः, प्रत्ययस्त्रेणान्तोदात्तः, दीर्घाञ्जसि च (पां ६ । १ ।
१०५ ।) इति प्रतिष्ठेष्य, वा इन्द्रसि (पां ६ । १ । १०६ ।) इति
पाद्मिकस्याक्षोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अवसा, अव रक्षणे, असुन्, नित्त्वादा-
युदात्तः । महः, मह पूजायां, क्षिप्, सुपां सुपो भवन्तीति द्वतीयैक-

१९२। इहेन्द्राणीमुपहृये वरुणानों स्वस्तये ।

अग्रायों सोमपीतये ॥

१९३। मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षतां ।

पिपृतां नो भरीभिः ॥

वचनस्य उसादेशः, सावेकाचः (पां ६। १। १६८।) इति विभक्ते-
खदात्तत्वं । वृपत्रीः, समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, परादिष्कन्दसि बडलं
(पां ६। २। १६९।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अच्छिष्ठपत्राः, न
हिंसानि अच्छिष्ठानि, अथ्यपूर्वपदप्रकृतिखरत्वं, अच्छिष्ठानि पत्राणि
यासान्ता बडल्लीहै पूर्वपदप्रकृतिखरत्वं ॥ ११ ॥

द्वादशीमृतमाह इहेन्द्राणीमिति । इहास्मिन् कर्मणि खस्तये
उस्त्राकमविनाशाय, सोमपीतये सोमपानाय च इन्द्रवरुणामीनां पत्री-
राङ्गयामि । इन्द्राणीं, वरुणानों, इन्द्रवरुणभवश्वरुद्रमृड (पां ४।
१। ४६।) इत्यादिना पुंयोगे ढीपप्रत्ययः, आनुगागमस्य, प्रत्ययस्तुः ।
अग्रायों, वषाकप्यमिकुसितकुसिदानामुदात्तः (पां ४। १। ३७।)
इति डीप, तत्स्त्रियोनेकारस्यैकार उदात्तः । सोमपीतये, अस-
क्तत्पूर्वाक्तां ॥ १२ ॥

द्वितीये कन्दोमे वैश्वदेवशस्ते मही द्यौः पृथिवी च न इति आवा-
प्तिथ्वानि इविर्जनीयस्तृचः, द्वितीयस्यामिं व इति खण्डे सूचितं, मही
द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनरिति, आययण्डौ मही
द्यौरित्येषा आवा पृथिव्यैकपात्पात्यानुवाक्या, आययण्डौ इहिष्ठामाके-
तिखण्डे सूचितं, ये को च जामहिनो अहिमायां मही द्यौः पृथिवी च
न इति, अभिमन्त्रनेऽयेषा विनियुक्ता । प्रातर्वैश्वदेवमितिखण्डे सूचितं,
अभिलादेवसवितरमही द्यौः पृथिवी च न इति, विष्णवन्दमानं साम्राज्य-
मनयैवाहवनीयदेशे निनयेत्, विष्णपराध इति खण्डे तथैव सूचितं,
विष्णवन्दमानं मही द्यौः पृथिवी च न इति, अन्तः परिधिदेशे निनये-
युरिति, आश्चिनशस्त्रेऽयेषा, संस्कृतेव्याश्चिनाविति खण्डे सूचितं, मही
द्यौः पृथिवी च न स्त्रेहि आवापृथिवी विश्वशम्भुवेति, तामेतां सूक्ष्मे
अयोदशीमृतमाह मही द्यौरिति । मही मही द्यौर्युलोकदेवता,
पृथिवी भूमिदेवता च, नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं मिमिक्षतां, सक्तीयसार-

१९४। तयोरिहृतवत्पयो विप्रा रिहनि धीतिभिः ।
गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे ।
१९५। स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी ।
यच्छानः शर्मि सप्रथः ॥ ६ ॥

भूतेन रसेन मिमिक्षतां सेक्षुमिच्छतां, तथा भरीमभिरस्त्वैः पौष्ट्रैः-
र्नेऽक्षत्, पिष्टतामुभे देयौ पूरयतां । मही, महस्त्वात्, उगितस्य
(पां ४।१।६।) इति डीप, अच्छब्दलोपश्चान्दसः, द्वंभूमितो-
हपसङ्खानमिति वर्त्तिकेन डीप उदाजतां । द्यौः, दिवशब्दः प्राति-
पदिकस्त्रेणानोदात्तः, गीतो गीत् (पां ७।१।६०।) इति ततः
परस्य सिर्णिद्वावाद्ववन्ति द्विदिरपि स्थानिवद्वावेनोदात्ता । एथिवी,
प्रथ प्रख्याने, प्रथेः विवन् सम्प्रसारणेष्वैयोग्यादिस्तुचेण विवन्प्रथयः,
विद्वौरादिभ्यश्च (पां ४।१।४१।) इति डीप, प्रथयस्त्वः । मिमि-
क्षतां, मिह सेचने, सनि, दिर्भावहलादिश्चेष्वौ, ढत्वकत्वषत्वानि ।
पिष्टतां, पृष्ठ पालनपूरणयोः, ए इत्येके, शृणुः स्तुः, अर्तिपिष्टेष्व (पां
०।४।७७।) इत्वभ्यासाकारस्य इकारः, तिष्ठप्रथयस्त्वः । भरीमभिः,
दुभृजः धारणपौष्ट्रयोः, द्वंभृद्वस्तुपृथ्य इमनिन् इत्यैशादिक इम-
निन्प्रथयः, नित्वादायुदातः ॥ १३ ॥

अनुर्दशीमध्यमाह तयोरिदिति । गन्धर्वस्य ध्रुवं पदमन्तरिक्षं, तथा च
तापनीयशाखायां समाप्तायते, यक्षगन्धर्वास्मिन्नोगत्यसेवितमन्तरिक्ष
मिति, तेनान्तरिक्षेणोपलक्षित आकाशे वर्त्तमानयोक्षयोरित द्यावा-
एथिक्षोरेव सम्बन्ध पदो जलं द्वृतवहृतसदृशं विप्रा मेधाविनः प्राणिनो
धीतिभिः कर्मभिः, दिहन्ति लिहन्ति, यदा द्वृतवहृतं सारं तेनोपेतं ।
रिहन्ति, लिहन्त्यव्ययेन रेतः । गन्धर्वस्य, धृजः धारणे, गविद्यो व
इत्यैशादिको व प्रथयः, तत्सिंहयोगेन गोशब्दस्य च गमादेशः ॥ १४ ॥

स्योना एथिक्षीवेषा महानाम्नीत्रते भूमिस्पर्शने विनियुक्ता, एव-
हिदं ब्रह्मचारिण्यमितिखण्डे सूचितं, स्योना एथिवि भवेति समाप्तेति
स्तार्चे हेमक्षप्रथयवरोऽस्येऽप्येषा अप्या, मार्गशीर्षप्रथयवरोऽस्मितिखण्डे
सूचितं, वस्त्रिमुषप्रथय स्योना एथिवि भवेति अपित्वेति, तामेतां सूक्ष्मे
पञ्चदशीमध्यमाह स्योना एथिक्षीति । वे एथिवि स्योनत्वादिगुण-

१९६१ अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे ।
पृथिव्याः सपूर्धामभिः ॥

सुक्ता भव, स्योनशब्दे विक्षीर्णवाची, तथा वाजसनेयत्रास्मये स्योन-
शब्दे पैतं कवचित्तमुदाहृत्य व्याख्यातं, हन्त्रसोहमाविश्वस्योनमिति
विक्षीर्णमित्रेव तदाहृति । यदा स्योनशब्दः सुखवाची । तथाच
याख्यावाक्यमुदाहृत्यते । अन्तर्दरा कण्टकरहिता, निवेशनी निवा-
सस्थानभूता, सप्तथो विलारभूतं शर्म शरणं नोऽस्मर्य यच्च, इ^३
पृथिवि देहि, तामेताम्बृतमुदाहृत्य यात्क यत्वं व्याख्ये, सुखानः पृथिवि
भवान्तर्दरा निवेशं अन्तरः कण्टकः ऋष्यतेः कण्टकः कन्तपो वा
क्षन्ततेर्वा कश्चिवर्वास्यादृतिकर्मण्य उदूततरो भवति, यच्च नः शर्म-
शरणं सर्वतः पृथिवि इति । स्योना, यितु तन्तुसन्ताने, सिवेष्येत्येति
नप्रत्यय ज्ञायादिकः, टंस्य यो इत्यादेशः, प्रत्ययस्तरः, स्योना एथिवो-
त्यनयोर्भवेत्याख्यातेनैवान्ययो न परस्परं, अतोऽसामर्थ्येनैव पराक्षय-
द्वावादोकारस्य नामन्विताद्युदात्तत्वं । अन्तर्दरा, ऋष गतौ, गच्छत्यन्त-
रित्युक्तः: कण्टकः, तन्युषिभ्यां क्सरन्निति क्सरन् प्रत्यय ज्ञायादिकः,
घोडः कस्त्रि (पां ८।२।४१।) इति कल्पं, आदेशप्रत्यययोः (पां ८।
३।५६) इति घलं, नजा बज्जवीहिः, तस्मान्नुडचि (पां ६।३।७४।)
इति नुडागमः, नञ्चस्म्यां (पां ६।२।१९२।) इत्युत्तरपदान्तोदा-
त्तत्वं । निविश्वल्यस्यामिति निवेशनी, करणाधिकरणयाच्च (पां ६।
३।११७।) इति त्युट्, लिति (पां ६।१।१६३।) इति प्रत्ययल-
यूर्वेदात्तत्वं । यच्च, दाम् दाने, पाप्नाध्यास्यासादाश्च (पां ७।३।
७८।) इत्यादिना यच्छादेशः, इचोऽतस्तिः (पां ६।३।१४५।)
इति दीर्धिः । सप्तथः, प्रथ प्रख्याने, अस्तुन्, प्रथसा सह वर्तत इति,
तेन सहेतितुल्ययोगे (पा २।२।२८।) इति द्वतीयासमासः, वैप-
सर्जनस्य (पां ६।३।८९।) इति सभावः, छत्वरः ॥ १५ ॥ इति
प्रथमस्य द्वितीये षष्ठो वर्गः ॥ ६ ॥

प्रातः सवने सोमातिरेके एकं ग्रांसनीयं, तत्र अतो देवा इत्याद्यः
बहुच्चः, सोमातिरेके इति छुर्णे सूचितं, महां इत्तो य ज्ञोजसा अवे-
देवा अवल्लु न इत्येकीभिर्बैश्यावीभिस्तेति, असोर्यामेऽत्तावाकाविदि-
क्षोक्षेऽपि शताः बहुच्चक्षोप्तिवान् रूपार्थाः, तथाच वस्य पश्च इति

११७। इदं विष्णुविचक्रमे त्रेधा निदधे पदं । समूलहमस्य पांसुरे ॥

खण्डे सूचितं, अतो देवा अवन्तु न इति स्तोत्रियानुरूपाविति, दर्शपूर्णमासयोः प्रायस्त्रित्तहोमेष्वाद्ये विनियुक्ते, तथैव वेदं पन्था इति खण्डे सूचितं, अतो देवा अवन्तु न इति दाभ्यां व्याहृतिभ्यस्तेति, याज्ञ्यानुवाक्ययोर्मध्ये लौकिकभाषये अतो देवा अवन्तु न इत्येषा जप्ता, सूच्यते हि, आपद्यतो देवा अवन्तु न इति जपेदिति, तामेतां सूक्ते छेठशीमुचमाह अतो देवा इति । विष्णुः परमेश्वरः सप्तधामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिर्मङ्गलन्देभिः साधनभूतैर्यतः एथिवा यस्माद्बुप्रदेशादिचक्रमे विविधं पादक्रमण्डक्तवान्, अतोऽस्मात् एथिवीदेशान्नेऽस्मान् देवा अवन्तु । विष्णोः एथिवादिलोकेषु क्षन्देभिः साधनैर्जयं तैत्तिरीया आमनन्ति, विष्णुमुखा वै देवाश्कन्देभिरिमां क्षोकाननपञ्चमभ्यज्यन्निति, विष्णोत्तिविक्रमावतारे पादचयक्रमण्डस्य एथिवपादानं एथिवीप्रदेशादक्षयां नाम भूलोकवर्तमानानां पापनिवारणं । अतः, एतच्छब्दात्, पञ्चम्यास्तसिल् (पां ५।२।७।) इति तसिल्, एतदादृश् (पां ५।३।५।) इत्यशादेशः, लित्खरेणाकार उदासः । यतः, तसिलः प्रादिश्चो विभक्तिः (पां ५।३।१।) इति विभक्तिसञ्ज्ञायां, व्यदादीनामः (पां ७।२।१०२।) इत्यत्वं, लित्खरः । विष्णुः, विष्णेः किञ्चेति चौणाकिको नु प्रत्ययः, किञ्चान्न गुणः, निदित्यनुष्टुतेराद्युदासत्वं, विचक्रमे, सह सुपा (पां २।१।४।) इति योगविभागादिशब्दस्य समासः, समासान्तोदासत्वं, यदृक्तान्नित्यं (पां ८।१।६६।) इति यदृक्तयोगाद्विनिधातः । सप्त, सुपां सुलुक् (पां ७।१।६६।) इति भिसो लुक् । धामभिः, दधातेः, आतो मनिन् (पां ३।२।७४।) इति मनिन्प्रत्ययः, नित्खरः ॥ १६ ॥

वैष्णवोपांशुयागस्य इदं विष्णुरित्यनुवाक्या, उक्ता देवता इति खण्डे सूचितं, इदं विष्णुविचक्रमे चिर्देवः एथिवीमेष एतामिति, गार्हपत्याद्वयोर्योमध्ये श्वातिक्रमणेनयव श्वपदेषु भस्म प्रक्षिपेत्, विश्वपराध इति खण्डे सूचितं, गार्हपत्याहवनीययोरन्तरा श्वा वातिक्रमेत् भस्मना शुनः पदं प्रतिवपेदिदं विष्णुविचक्रमे तदस्य प्रियमभियाद्यो अस्यामिति, उपसत्स्वैष्णवस्त्वैवानुवाक्या, अथोपसदिति खण्डे सूचितं, गय-

११६। त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन् ॥

स्फानो अमीवहेदं विष्णुर्विचक्रम इति, आतिथायां प्रधानविषय एषानुवाका, अथातिथ्येडान्तेतिखण्डे स्फुचितं, गथस्फानो अमीवहा इदं विष्णुर्विचक्रम इति । तामेतां सूक्ते सप्तशीम्बचमाह इदं विष्णुरिति । विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारी इदं प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य विचक्रमे विशेषेण पादक्रमणं कृतवान्, चेधा चिभिः प्रकारैः पदं निर्दधे, स्वकीयं पादं प्रक्षिप्तवान्, अस्य विष्णोः पांसुरे धूलियुक्ते पादस्थाने समूढं, इदं सर्वं जगत् सम्यगन्तर्भूतं । सेयमक् याक्षेनैवं व्याख्याता, विष्णुर्विश्वेतर्वा अश्रीतर्वा यदिदं किञ्च तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निर्धते पदं चेधाभावाय एथियामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूर्णिः, समारोहणे विष्णुपदे गथश्चिरसीद्वौर्णनाभः, समूढमस्य प्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यते, अपिवेपमार्थे स्यात्, समूल्हमस्य पांसुर इव पदं न दृश्यते इति, पांसवः पादे सूख्यन्ते इति वापन्नाः श्रेष्ठ इति वा पिंशनीया भवन्तीति वेति । चेधा, एधाचेत्येधा, चितोऽन्त उदात्तः । समूल्हं, वह्न प्रापयो, निष्ठा (पां३।२।१०२।) इति क्षः, वचिखपियजादीनां किति, (पां६।१।१६।) इति सम्भसारणं, छत्रधत्वस्त्रुत्वालोपदीर्घत्वानि, गतिरनन्तरः (पां६।२।४६।) इति गतेः प्रश्नतिखरत्वं । अस्य, इदमेऽन्नादेश्च-उश्नुदात्तस्त्रृतीयादौ (पां२।४।६२।) इत्यश्नुदात्तः, प्रत्ययस्तु सुप्रखरेण । पांसुरे, नगपांशुपाणुभ्यच्चेति वार्तिकेन मत्वर्थायो रः प्रत्ययः, प्रत्ययस्तुः ॥ १७ ॥

उपसदि वैष्णवयागस्य प्रातःकाले याज्या, सायंकालेऽनुवाक्या त्रीणि पदेत्येषा, सूच्यते च, त्रीणि पदा विचक्रम इति, स्त्रिवृक्षदादि लुप्यते इति, तामेतामश्वादशीम्बचमाह त्रीणि पदेति । अदाभ्यः केनपि हिं-सितुमशक्यः, गोपाः सर्वस्य जगतो रक्षकः, विष्णुः एथियादिस्थानेष्वत एव तेषु त्रीणि पदानि विचक्रमे, किं कुर्वन् धर्माणि अग्निहोत्रादीनि धारयन् योषयन् । पदा, सुपां सुखुक् (पां७।१।३६।) इत्यादिना विभक्तेऽदेशस्तस्य स्थानिवद्वावेन अनुदात्तत्वे प्राप्ते ऽनुदात्तनिवृत्ति-स्तरेणोदात्तत्वं । गोपाः, गोपामृतस्त्वेत्यत्रोक्तां । अदाभ्यः, दभेः, छह-सार्थक् (पां३।१।१२४।) इति खात्, नज्ज्ञमासः, अथयपूर्व-

११६१ विष्णोः कर्मणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे ।

इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥

१२०१ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चक्षुराततं ॥

पदप्रकृतिस्खरत्वं । धारयन्, शृणुः पित्त्वादनुदात्तत्वं, शतुर्ख लसार्व-
धातुकस्तरेण गिर्च एव खरः शिष्यते ॥ १८ ॥

एकोनविंश्टीमृचमाह विष्णोः कर्मणीति । हे ऋत्विगादयः, विष्णोः
कर्मणि पालनादीनि पश्यत, यतो यैः कर्मभिः व्रतान्यमिहोचादीनि
पस्पशे, सर्वो यजमानः स्पृष्टवान्, विष्णोर्शनुयहादनुतिष्ठतीर्थ्यः,
तादृशो विष्णुरित्त्रस्य युज्योऽनुकूलः सखा भवति । विष्णोरित्त्रानुकूल्यं
त्वच्छाहतपुत्र इत्यनुवाके अथ वै तर्हि विष्णुरित्यादिना प्रपञ्चेन तैत्ति-
रीया आमनन्ति । पस्पशे, स्पृष्ट बाधनस्पृष्टनयोः, लिट्डिर्भावे, शर्पूर्वाः
खयः (पां ७।४।६१।) इति पकारः शिष्यते, सकारो ज्ञप्यते,
यदुत्तादित्यं (पां ८।१।६६।) इति यदुत्तयोगान्ननिधातः । युज्यः,
युज्येर्बाङ्गलकात् क्यप्, कित्त्वाद्गुणाभावः, क्यपः पित्त्वादनुदात्तत्वं, धातु-
खरः ॥ १६ ॥

विंश्टीमृचमाह तद्विष्णोरिति । स्त्रयो विद्वांस ऋत्विगादयो विष्णोः
सम्बन्धि परममुलूष्टं तच्छास्त्रप्रसिद्धं पदं खर्गस्थानं शास्त्रदृश्या
सर्वदा पश्यन्ति, तत्र दृष्टान्तः, दिवीव, आकाशे यथा आततं सर्वतः
प्रस्तुतं चक्षुर्निरोधाभावेन विशदं पश्यति तदत् । सदा, सर्वैकान्य
किं वक्षदः (पां ५।३।१५।) इति दा प्रत्ययः, सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां-
दि (पां ५।३।६।) इति सर्वशब्दस्य सभावः, अवयेनाद्युदात्तत्वं ।
दिवि, ऊडिदम्पदादप्युम्भैद्युम्भः (पां ६।१।१७।) इति विभक्ते-
ददात्तत्वं, इवेन विभक्तयोगः, पूर्वपदप्रकृतस्खरत्वं चेति तदेव शिष्यते ।
चक्षः, गत्विषयस्यानिसन्तस्येति फिट्सूचेणाद्युदात्तत्वं । आततं, तनोते:
कर्मणि क्षः, यस्य विभावा (पां ७।२।१५।) इति इट्प्रतिषेधः,
अनुदात्तापदेशे (पां ६।४।१७।) इत्यादिना नलोपः, ज्ञदुत्तरपद-
प्रकृतिस्खरत्वे प्राप्ते, गतिरनन्तरः (पां ६।२।४६।) इति गतेददा-
त्तत्वं ॥ २० ॥

१२१। तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते ।
विष्णोर्यार्थपरमं पदं ॥ ७ ॥

चयोविंशत्कृतं ॥

११। तीव्राः सोमास आगद्याशीर्विनः सुता इमे ।
वायो तान्प्रस्थितानिपब ॥

एकविंश्टीमृचमाह तद्विप्रास इति । पूर्वोक्तं विष्णोर्यार्थपरमं पद-
मस्ति, तत्पदं विप्रासो मेधाविनः समिन्धते सम्बगदीपयन्ति । कीदृशा
विप्रासः, विपन्यवो विशेषण स्तोतारः । जागृवांसः, शब्दार्थयोः प्रमाद-
राहित्येन जागरूकाः । विप्रासः, आज्ज्ञसेरसुक् (पां ७।१।५०।)
इत्यसुगागमः । विपन्यवः, स्तुत्यर्थस्य पनेर्बाङ्गलक चौणादिको यु प्रत्यय-
स्त्रव प्रत्ययस्त्रः । जागृवांसः, जागृनिद्राक्षये, लिटः क्षसुः, क्षादिनि-
यमात् प्राप्तस्येषो, वस्त्रेकाजाङ्गासां (पां ७।२।६७।) इति नियमान्वि-
ष्टतिः ॥ २१ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

तीव्रा इति चतुर्विंशत्यचं सूक्तं, अचेयमनक्रमणिका, तीव्रास्तुर्विं-
शतिर्वायव्यैकैन्वायव्या मैर्वावरुणमस्त्रतीयवैश्वदेवपौष्णास्तुचाः, शिष्टा
आप्योन्न्याध्यर्ज्ञमेयप्रसन्नः पुर उश्चिक् परानुकृप तिष्ठस्त्रान्या इति,
ऋषिष्वान्यस्मादितिपरिभाषयानुवर्त्तनान्मेधातिथिःकारत ऋषिः, अप्स्व-
न्तरित्वेषा पुर उश्चिक्, प्रथमाक्षरस्य द्वादशाक्षरेणाद्यस्त्रेत् पुर उश्चि-
गिति लक्ष्मणसद्वावात् । असु मे सोम इत्येषानुष्टुप्, इदमाप इत्याद्यत्ति-
खेऽनुष्टुभः, शिष्टा एकोनविंशतिसङ्ख्याका ऋचो गायत्रः, आदौ गायत्र-
मिति परिभाषितत्वात् । आद्या वायुदेवताका, ततो द्वे ऋचाविक्र-
वायुदेवताके, तत एकस्तृचो मित्रावरुणदेवताकः, तत उत्तरतच्छ
मस्त्रदण्डविशिष्टेषो देवता, तत एकस्तृचो वैश्वदेवः, तदनन्तरभावी-
पौष्णः, शिष्टा ऋचो बज्जदेवताकः, पद्मस्त्रानम् इत्यर्दर्शयुक्ता समाद
इत्येषा त्वमिदेवताका, स्त्रृतविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः । अभिज्ञ-
वषड्हस्य द्वितीयेऽहनि प्रउगश्चेव वायव्यटचस्य तीव्राः सोमास
इत्येषा लतीया, द्वितीयस्य चतुर्विंश्टीहनोति खण्डे स्त्रितं, तीव्राः सोमास

१२१ उभा देवा दिविस्पृशेन्द्रवायू हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥

आग्नीवेकेति । एथषड्हेऽपि द्वितीयेऽहनि प्रउग शब्दा, तामेतां स्फूक्ते
प्रथमामृचमाह तीव्राः सोमास इति । हे वायो, इमे सोमास ऐन्वा-
यवयहादिरूपाः सोमाः सुता अभिषुताक्ते च तीव्राः प्रभूतत्वात्तर्प-
यितुं समर्थाः । आशीर्वन्त आशीर्युक्ताः । अतत्वमाग्हि अस्मिन्
कर्मणागच्छ, प्रस्थितानुत्तरवेदिं प्रत्यानीतान्तान् सोमान् पिब । तीव्राः,
तिज निश्चाने, चौणादिको रक्प्रत्ययः, दीर्घलं, जकारस्य वकारः ।
सोमासः, अर्तिस्तुस्तिवादिना मन्प्रत्यय चौणादिकः नित्वादा-
युदातः, आज्ञसेरसुक् (पां ७ । १ । ५० ।) इत्यसुगागमः ।
गहि, मरद्धिरम आग्नीवेत्रोक्तं । आशीर्वन्तः, श्रीञ् पाके, अप-
स्पदेष्यामानुचुरान्तज्ञस्तिव्युतिव्याजश्राताः श्रितमाशीराशीर्तः (पां
६ । १ । ३६ ।) इति सूचे आङ्पूर्वस्य क्षिपि श्रीरादेशो निपातितः,
करणस्यापि अयणद्रव्यस्य ख्यापारे कर्त्तव्यवक्षया कर्त्तरि क्षिप-
न विरुद्धते, आशीरेषामस्तीत्याशीर्वन्तः, क्वन्दसीरः (पां ८ । २ । १५ ।)
इति मतुपो वलं । वायो, आमन्तितायुदात्तलं । प्रस्थितान्, प्रादि-
समासे क्वदुत्तरपदप्रकृतिखरं बाधित्वा अवर्येनाव्ययपूर्वपदप्रकृति-
खरत्वं ॥ १ ॥

पूर्वोक्ते एव शस्त्रे उभा देवा दिविस्पृशेति दे, ऐन्ववायवल्लचस्य प्रथमा
द्वितीये, तथा च द्वितीयस्येति खण्डे सूचितं, उभा देवा दिविस्पृशेति
दे इति, तथोः प्रथमां स्फूक्ते द्वितीयामृचमाह उभा देवेति । दिवि-
स्पृशा, द्युलोकवर्त्तिनौ उभा देवा उभौ देवाविन्द्रवायू हवामहे आङ्ग-
शामः, क्षिमर्थं अस्य सोमस्य पीतये, असक्तिद्याख्यातं । उभा, देवा,
सुपां सुलुक् (पां ७ । १ । ६६ ।) इत्याकारः । दिविस्पृशा, हृद्युभां
द्युपसङ्गानमिति वार्त्तिकेन समस्या अलुक्, क्वदुत्तरपदप्रकृतिखरत्वं ।
इन्द्रवायू, इन्द्रस्य वायुस्तेति इन्दः, उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्या-
न्तो निवेद्यः, देवताइन्दे च (पां ६ । ३ । २६ ।) इति प्रामस्त्रेभय-
पदप्रकृतिखरत्वस्य, नोत्तरपदेनुदात्तादै (पां ६ । २ । १४२ ।) इत्यादिना
निवेद्यात् समासान्तोदात्तत्वमेव शिष्यते । हवामहे, क्षेत्रं स्पृद्धयां
शब्दं च, वज्राणं हन्दसीति सम्भारणं, सम्भारणाच (पां ६ । १ । १०८ ।)

१३१ इन्द्रवायू मनोजुवा विप्रा हवन्त उतये ।
सहस्राक्षा धियस्पती ॥

१४१ मित्रं वयं हवामहे वर्णं सोमपीतये ।
ज्ञाना पूतदक्षसा ॥

इति परम्पूर्वत्वं, श्रप्, गुणावादेशै, श्रपः पित्त्वादनुदात्तत्वं, तिङ्गच्च
लसावर्धातुकस्त्रेण पदस्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते, तिङ्गतिङ्गः (पां ८।३।
२८।) इत्याष्टमिको निधातः । अस्य, ऊडिदं (पां ६।१।१७१।)
इत्यादिना वशा उदात्तत्वं, । पोतये, पा पाने, स्थागापापचोभावे
(पां ३।३।६५।) इति भावे क्तिन्, दुमास्यागापाजहातिसां इति
(पां ६।४।६६।) इतीत्वं, व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वं ॥ २ ॥

तत्त्वीयामृचमाह इन्द्रवायू इति । विप्रा मेधाविन ऋत्यिग्यजमाना
उतये रक्षणार्थं इन्द्रवायू हवन्त आङ्गयन्ति । कीटशाविन्द्रवायू,
मनोजुवा मन इव वेगयुक्तौ । सहस्राक्षा सहस्रनयनयुक्तौ । यद्यपीन्न एव
सहस्राक्षस्थापि इत्यन्यायेन वायुरपि तथोचते । धियस्पती,
कर्मणो बुद्धेर्वा पालकौ । मनोजुवा, जवतिर्गतिकर्मा, मनोवच्छुवत
इति मनोजुवा, मन इव वेगयुक्तौ, क्षुदुचरपदप्रकृतिस्तरत्वं, सुपां सुखुक्
(पां ७।१।३६।) इत्याकारः । विप्रा, चैत्यादिको रन्प्रत्ययात्त
आद्युदात्तः । उतये, उति यूति जूति साति इति कीर्त्यस्त्र (पां ३।
३।६७।) इति क्तिन्दुदात्तत्वं । सहस्राक्षा, सहस्रमक्षीयि यथोक्ता,
बज्ज्वीहै सक्षय्येणोः स्खाङ्गात् घच् (पां ५।४।११३।) इति घच्,
समासान्तः, बज्ज्वीहिस्तरे प्राप्ते, घचः समासान्तप्रत्ययस्य सतिशिष्ट-
त्वात्, चितः (पां ६।१।१६३।) इत्यन्तोदात्तत्वं । धियः, सावेकाच्चः
(पां ६।१।२६८।) इति उत्त उदात्तत्वं, वशा: पतिपुत्र (पां ८।
३।५३।) इति संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः, पतीवाद्य-
दात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्विंशेऽइति प्रातः सवने मैत्रावरुणश्चेभित्रं वयं हवामह इति
ठचः षष्ठ्याक्षोचियः, चतुर्विंश इति खण्डे स्तुचितं, आनो मित्रावश्या
भित्रं वयं हवामह इति । अभिष्ववषड्हे प्रातः सवने मैत्रावरुण-
स्यायं ठच आवापार्थः । अभिष्ववप्त्याहानीति खण्डे स्तुचितं, परि-

१५। ऋतेन यावृतावृधावृतस्य ज्योतिषस्पती ।
ता मित्रावरुणा हुवे ॥ ८ ॥

शिष्टाचारावापानुद्रुत्य मित्रं वयं हवामह इति मैत्रावरुणस्य मित्रं वयं
हवामह इत्येवा प्रातः सबने प्रस्थितयात्या, प्रशास्त्रा ब्राह्मणाच्छंसी-
त्युपक्रम्य इदन्ते सौम्यं मित्रं वयं हवामह इति सूचितं, तामेतां
सूक्ष्मे अतुर्थीमित्रमाह मित्रं वयमिति । वयमनुष्टातारः सोमपीतये
सोमपानार्थं मित्रं वरुणस्येभावाङ्गयामः । कीदृशावुभौ, जज्ञाना
कर्मप्रदेशे प्रादुर्भवन्ती । पूतदक्षसा शुद्धबलौ । वरुणं, वृज् वरुणं, क्षुद्ध-
दृदरिभ्य उन्नित्यैशादिक उन्नप्रत्ययः, निच्चादाद्यदात्तः । सोम-
पीतये, दासीभारादिलात् पूर्वपदप्रकृतिस्तरत्वं । जज्ञाना, जनी-
प्रादुर्भावे, क्षन्दसि लिट्, तस्य, लिटः कानज्वा (पां ३।२।१०६।)
इति कानजादेशः, गमहन जन खन घसां (पां ६।४।६८।) इत्यु-
पधालोपस्तस्य, अचः परस्मिन्पूर्वविधौ (पां १।१।५७।) इति
स्यानिवद्वावाच्छनश्चत्यस्य द्विर्चनं, स्तोःस्तुनासुः (पां ८।४।४०।)
इति नकारस्य अकारः, चितः (पां ६।१।१६३।) इत्यन्तोदात्तत्वं,
पूर्ववदाकारः । पूतदक्षसा, पूज् पवने, निष्ठा (पां ३।२।१०२।)
इति क्तः, अशुकः किति (पां ७।२।१।) इतीटप्रतिषेधः, पूतं
दक्षो यथोल्लौ, बङ्गवीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं (पां ६।२।१।) इति
पूर्वपदप्रकृतिस्तरत्वं ॥ ८ ॥

पञ्चमीमित्रमाह ऋतेन याविति । यौ मित्रावरुणौ ऋतेन सत्य-
वद्यनेन यजमानानुग्रहकारिणौ, ऋतावधौ ऋतमवश्वमावितया
सत्यं कर्मफलं तस्य वर्जकौ, ऋतस्य सत्यस्य प्रशस्तस्य ज्योतिषः प्रका-
शस्य पती पालकौ, श्रुत्यन्तरे मित्रावरुणयोरदितिपुत्रत्वेन श्रुतत्वात्,
द्वादशादित्येष्वन्तर्भूतत्वेन ज्योतिः पालकत्वं युक्तां, श्रुत्यन्तरे चाहौ
युक्तासो अदितिरित्युपक्रम्य मित्रश्च वरुणस्येतादिकमास्त्रात् । ता मित्रा-
वरुणा तथाविधौ मित्रावरुणौ ऊवे अङ्गयामि । ऋतावधौ, वृधु वृद्धौ,
क्षिप च (पां ३।२।७६।) इति क्षिप, अन्येवामपि दृश्यते (पां ६।
६।१६७।) इति दीर्घः, क्षुदुत्तरपदप्रकृतिस्तरत्वं । ज्योतिषः, द्युत-
दीप्तौ, द्युतेरिसिन् चादेष्व ज इति इसिन्प्रत्यय चौराणादिकः, निच्चादा-
द्युदात्तः, घट्याः पतिपुत्र (पां ८।३।५३।) इति संहितायां विस-

१६। वर्णः प्राविता भुवनिमित्रो विश्वाभिरूतिभिः । करतां नः सुराधसः ॥

ज्ञनीयस्य सत्यं । मित्रावरणा, देवताइन्द्रे च (पां ६।३।२६।) इति पूर्वपदस्यानडादेशः, देवताइन्द्रे च (पां ६।२।१४१।) इत्युभयपदप्रकृतिस्तरत्वं, सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णा (पां ७।१।१६।) इति पूर्वसवर्णदीर्घ आकारः । झवे, क्षेत्र आत्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचने, सम्प्रसारणे, परपूर्वत्वे च क्षते, बङ्गलं क्लन्दसीति शपो लुक्, टेरेत्वं, गुणोपासे, क्लिङ्गति च (पां १।१।५।) इति निषिध्यते, उवडादेशः, तिङ्कु तिङ्कः (पां ८।१।२८।) इति निघातः ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टमो वर्गः ॥ ८ ॥

षष्ठीमृच्छमाह वरणः प्रावितेति । अयं वरणोऽस्माकं प्राविता भुवत्, प्रकर्षेण रक्षको भवतु, मित्रस्य विश्वाभिरूतिभिः सर्वाभीरुक्ताभिः प्राविता भुवत्, तावुभावपि नेऽस्मान्^० सुराधसः प्रभूतधनयुक्तान् करतां कुरुतां । अविता, तच्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं, प्रादिसमासे छादुत्तरपदप्रकृतिस्तरत्वेन तदेव शिष्यते । भुवत्, भू सत्तायां, लेटस्त्रिप्, लेटोऽडाटौ (पां ३।४।६४।) इत्यडागमः, इत्यस्त्रोपः परस्त्रैपदेषु (पां ३।४।६७।) इति इकारस्त्रोपः, बङ्गलं क्लन्दसीति शपो लुक्, गुणोपासे, भूसुवोलिङ्गि (पां ७।१।२८।) इति प्रतिषेधः उवडादेशः, तिङ्कु तिङ्क इति निघातः । विश्वाभिः, अशुद्धूषीत्यादिना क्वान्तो विश्वशब्द आद्युदात्तः, टापसुपोरनुदात्तत्वात्तदेव शिष्यते । ऊतिभिः, ऊति यूति जूति साति हेति कीर्त्यस्त्रेति क्षिमुदात्तः । करतां, डुक्खञ्जकरणे, भौवादिकः, लोटस्त्रस्, तस्त्रसां, कर्त्तरि शप्, गुणोरपरत्वं, शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं, तिङ्कु च लसार्वधातुकस्तरेण धातुखरः शिष्यते । सुराधसः, राध साध संसिद्धौ, राधोर्यनेनेति राधो धनं, शोभनं राधो येषां तेः, बङ्गब्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं (पां ६।२।१।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्तरत्वे प्राप्ते, नज्सुभ्यां (पां ६।२।१७२।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तं, सोर्मन्त्रसी अलोमोघसी (पां ६।२।११७।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वेन वाध्यते ॥ ६ ॥

१७। मरुत्वन्तं हवामह इन्द्रमा सोमपोतये ।

सजूर्गिणेन तृम्पतु ॥

१८। इन्द्रज्येष्ठा मरुहणा देवासः पूषरातयः ।

विश्वे मम श्रुता हवं ॥

सप्तमीमृचमाह मरुत्वन्तमिति, मरुत्वन्तं मरुद्धिर्युक्तमिन्द्रं, सोम-
पीतये सोमपानार्थं आहवामहे आङ्गयामः, स चेक्षो गर्खेन मरुदूर्घेन
सजूः सह वृम्पतु लग्ने भवतु । मरुत्वन्तं, मरुतोऽस्य स न्तीति मरुत्वान्,
आयः (पां ८।२।१०।) इति मतुपो वलं, तसौ मत्वर्थे (पां १।४।
१६।) इति भसञ्जया बाधितत्वाञ्जश्लाभावः, मतुपसूपौ पित्त्वादनु-
दात्तौ । ननु कङ्खनुड्भ्यां मतुप् (पां ६।१।१७।) इति मतुप
उदात्तत्वेन भवितव्यं, स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति तकारस्या-
विद्यमानवत्त्वेन कङ्खात् परत्वान्न कङ्खनुड्भ्यामित्यत्र नुड्यहणसाम-
र्थ्यादविद्यमानपरिभाषा नाश्रियत इति वृत्तावक्त्वं, अतो मरुच्छब्दस्य
खर एव शिष्टते । सजूः, जुधो प्रीतिसेवनयोः, समदादिलक्षणाः क्षिप,
समाना प्रीतिर्यस्तेति बज्ज्वीहिः, समानस्य क्लन्दसि (पां ६।३।८४।)
इति सभावः, ससजुषेष्ठः (पां ८।२।६६।) इति खलं, रोः, उप-
धायाच्च (पां ८।२।७८।) इत्युपधादीर्धः, बज्ज्वीहिखरे ग्रामे
त्रिचकादीनां क्लन्दसीयुत्तरपदान्तोदात्तं । वृम्पतु, वृप वृम्प लग्नौ, तुदा-
दिभ्यः शः, श्रेमुचादीनां (पां ७।१।५६।) इति नुमागमः ॥७॥

अष्टमीमृचमाह इन्द्रज्येष्ठा इति । हे देवासः, इन्द्रमरुद्याः, विश्वे
सर्वे यूयं, मम हवमाङ्गानं श्रुत इद्गुणत । कीदृशाः इन्द्रज्येष्ठाः, इन्द्रो
ज्येष्ठो मुख्यो येषु तथाविधा मरुदूर्णा मरुत्समूहरूपाः । पूषरातयः
पूषाख्यां देवी रातिर्दीर्ता येषामिन्द्रमरुतां ते पूषरातयः । इन्द्रज्येष्ठा,
आमन्त्रिताद्युदाचत्वं, पादादिलादनिघातः । मरुदूर्णाः, विभावितं
विशेषवचने बज्जवचनं (पां ८।१।७४।) इति पूर्वस्याविद्यमान-
वत्त्वदनिघातः । देवासः, पूषरातयः, पूर्ववत् । श्रुता, श्रु अवणे,
जीवन्धयमपुरुषवज्जवचनं, तस्यस्यमियां ताम् तम् तामः (पां ६।४।
१०१।) इति तादेशः, अत्ययेन शृण्, बज्जलं क्लन्दसि (पां २।४।
७३।) इति शृणो लुक् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः (पां ७।३।८४।)

१६१ हत वृत्रं सुदानव इन्द्रेण सहसा युजा ।

मा नो दुःशंस ईशत ॥

१९० १ विश्वान्देवान्हवामहे मरुतः सोमपीतये ।

उया हि पृथिमातरः ॥६॥

इति गुणे प्राप्ते, क्षुतिच (पां १।१।५।) इति प्रतिष्ठेधः । द्वचो-
उत्स्तिः (पां ६।३।१३५।) इति दीर्घः । इवं, क्षेत्रस्यायां शब्दे च,
भावेऽनुपसर्गस्य (पां ३।३।७५।) इत्यप्, सम्भारणां, परपूर्वत्वं,
गुणावादेष्टा, पित्त्वादनुदात्तत्वं, धातुखल एव शिष्यते ॥ ८ ॥

नवमोऽस्त्रमाह इत वृत्रमिति । हे सुदानवः शोभनदानयुक्ता
मरुदृशाः, सहसा बलवता युजा योग्येनेन्द्रेण वृत्रं शब्दं इत नाश्य-
यत, दुःशंसे दुष्टेन शंसनेन कोर्त्तेन युक्तो लृत्रो नोऽस्मान् प्रति-
मा ईशत समर्था माभृत् । इत, इन हिंसाग्न्याः, लोट्, तस्यस्मृ-
मिपां (पां ३।४।१०३।) इत्यादिना तादेशः । अदिप्रभृतिभ्यः
श्यपः (पां २।४।७२।) इति श्यपो लुक् । अनुदात्तोपदेशो (पां ६।४।
४।३७।) इत्यादिनानुनासिक न लोपः । सुदानवः, हुदाज्ञादाने, दा भा-
ध्यां नु रित्यायादिको नुः प्रत्ययः, प्रादिसमाप्ते आमन्त्रित निघातः ।
युजा, युजिः योगे, कृत्विगदधृक्खुदिदग्याणगच्छयुजिकुञ्चाच्च (पां ३।
२।५६।) इति क्रिन्प्रत्ययः । सावेकाच्चत्तृतीयादिर् (पां ६।१।१६८।)
इत्यादिना टृतीयैकवचनस्योदात्तत्वं । दुःशंसः ईशदुःसुपुष्काञ्चाकाञ्चा-
र्थेषु लुक् (पां ३।३।१२६।) इति लुक् प्रत्ययः । जिति (पां
६।१।१६३।) इति प्रत्ययात् पूर्वस्यादात्तत्वं । ईशत, ईश ऐश्वर्ये,
माडि लुक् (पां ३।३।१७५।) इति लुडि प्राप्ते, कृन्दसि लुड्कलुडि जिटः
(पां ३।४।६।) इति आत्ययेन लुक्, त आदेशः । बङ्गत्वं कृन्दसि
(पां २।४।७३।) इति श्यपो लुगभावः । नमाञ्चाग्ने (पां ६।४।
७४।) इत्यडागमाभावः, तिङ्गुतिः (पां ८।१।२८।) इति
निघातः ॥ ६ ॥

दशमोऽस्त्रमाह विश्वान्देवानिति । मरुतो मरुतसञ्ज्ञकान्, विश्वान्
सर्वान् देवान्, सोमपीतयं सोमपानार्थं, इवामहे चाङ्गयामः । ते
मरुतः एत्तिमातरः, एत्तिर्नानाविक्षवर्णयुक्ताया भृत्ये पुत्राः, हि: प्रसि-

१११ जयतामिव तन्यतुर्भूतामेति धृष्णुया ।

यच्छुभं याथ ना नरः ॥

११२ । हस्काराद्विद्युतस्पर्यते जाता अवन्तु नः ।

मूरतो मृलयन्तु नः ॥

द्वार्थः, सा च प्रसिद्धिः उया इति, एत्रेः पूत्रा इति मन्त्रान्तरादवग-
न्त्या, एत्रिर्माता येषान्ते एत्रिमातरः । एत्रिशब्दो धृणिः एत्रिशिख्या-
दावाद्युदात्ता निपातितः । बङ्गवीहै पूर्वपदप्रकृतिस्तरत्वं ॥१०॥
इति प्रथमस्य द्वितीये नवमो वर्गः ॥ ६ ॥

एकादशीमूर्च्छमाह जयतामिवेति । मूरतां देवानां तन्यतुः शब्दो
धृष्णुया घार्ण्युक्ताः सज्जेति गच्छति, क्षेमामिव, जयतां विजयद्वक्तानां
शूराणां भटानामिव । हे नरः नेतरो मूरतः, यूयं यद्यदा शुभं
शेभनं देवयजनं, नायाथ न प्राप्नुय, तदा त्वदोयः शब्दो गच्छताति
पूर्वचान्वयः । तन्यतुः, तनु विस्तारे, ऋतन्यज्ञीत्यादिना यतुच् प्रत्यय
स्त्रोणादिकः, प्रत्ययस्तरः । धृष्णुया, जित्यषा प्रागलभ्ये, चक्षि गृधि धृष्णुय
क्षिपे कुः (पां ६।२।१४० ।) इति कु प्रत्ययः, सुपां सुलुक्पूर्व (पां
७।१।५६ ।) इत्यादिना सोर्याजादेशः, चित्त्वादन्तोदात्तः याथ, तस-
मप्रवृत्तनाम्ब (पां ७।१।४५ ।) इति अनादेशः, यच्छब्दयोगान्विता-
ताभावः ॥ ११ ॥

इदादशीमूर्च्छमाह इखारादिति । इखरादीप्तिकराद्विद्युतो विशेषेण
दीप्त्यमानात्, अतोऽन्तरिक्षात् परि जाताः सर्वतः उत्पन्ना मूरतो नोद-
स्माल् अवन्तु रक्षान्त, तथाविधा मूरतः नोद्समामृलयन्तु सुखयन्त ।
इखारात्, इसे इसने, अत्र तु प्रकाशमात्रे वर्तते । अस्मात्सम्पदादि-
जाद्याः क्विप्, तस्मिन्नुपपदे, डुक्ष्यः करण इत्यस्मात्, कर्मण्यग्न-
(पां ६।२।१ ।) इत्यग्नप्रत्ययः, तत्पुरुषे तुल्यार्थ (पां ६।२।२ ।)
इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्तरे प्राप्ति, मतिकारकोपपदात् (पां ६।२।
१३६ ।) इत्यादिना छादुत्तरपदप्रकृतिस्तरत्वं, अतः कु कमि कंस
(पां ७।१।४६ ।) इत्यादिना विसर्जनीयस्य स्तरं ॥ १२ ॥

- १९३। आ पूषन् चित्रबहिषमाघृणे धर्णं दिवः ।
आजा नष्टं यथा पशुं ॥
- १९४। पूषा राजानमाघृणिरपगूल्हं गुहा हितं ।
अविन्दचित्रबहिषं ॥
- १९५। उतो स मद्भिन्दुभिः षडुक्तां अनुसेषिधत् ।
गोभिर्यवं न चकृषत् ॥ १० ॥

चयोदशीमृचमाह आ पूषनि । हे पूषन्, चित्रबहिषं विचित्रे-
बहिर्भिर्युक्तं, धर्णं यागस्य धारकं सोमं, दिव आ, द्युलोकादाहरे-
ति शेषः । अत्र पूषा विशेष्यते, आघोषे आगतदीमियुक्त, तत्र दृष्टान्तः,
हे आज गमनशील, यथा लोके नष्टं पशुं महारणादावन्वीक्ष्य कर्त्ता-
दाहरति तदत् । आ दृष्टे. एक्षरण दीप्तोरित्यस्मरत्, दृष्टि पर्विष्ठ-
चूर्णिभूर्णिरित्यादिना औग्नादिको निप्रव्ययो निपातितः, ऋवर्णाच्छेति
वक्तव्यमिति वार्त्तिकेन शत्वं, प्रादिसमासः, आमन्त्रिताद्यादात्तत्वं । धर्णं,
धृष्टं धारणे, अस्मादरण्यन्ताङ्गतिः अर्जेण्यलुक्त्वेति चकाराङ्गुधातोरप्य-
नन्प्रव्ययः, व्यवयेन नित्यराभावे प्रव्ययस्तरः । दिवः, ऊर्डिदं (पां
६ । १ । १७१ ।) इत्यादिना विभक्ते रुदात्तत्वं । आज, अज गति-
च्छेपणयोः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह पूषा राजानिति । आघोषः पूषा, राजानं
सोममभिन्दत् अलभत । कांदशं राजानं, अपगूल्हं, अपगूल्मव्यन्तगूढं ।
तत्र हेतुः, गुहाहितं गुहासद्वशे दुर्गे द्युकाके स्थितं । तथा चित्रबहिषं ।
अपगूल्हं, गुहा सम्बरणे, निष्ठा (पां १ । १ । १०२ ।) इति कर्मणि क्तः,
हेतुः (पां ८ । २ । ३१ ।) इति इस्य छत्वं । भवत्यधोर्विधः (पां ८ ।
२ । ४० ।) इति तस्य धकारः, द्रुत्वच्छोपदीर्घाः, समासे, गतिरनन्तरः
(पां ६ । ० । ४६ ।) इति गतेः प्रकृतिखरत्वं । गुहा, सुपां सुखुक् (पां ७ ।
१ । ३६ ।) इत्यादिना समस्या लुक् । हितं, निष्ठायां दधातेहिर्दा-
देशः ॥ १४ ॥

पच्यदशीमृचमाह उतो स मद्भिन्दुभिरिति । उतो अपि च, स पूषा,
महां यजमानाय, इन्दुभिर्योगहेतुभिः सोमैर्युक्तान् बट् वसन्तादीवृत्तून्

१९६। अम्बयो यन्त्यधूभिर्जीमयो अधूरीयतां ।
पृथ्वतीर्भधुना पयः ॥

सेविधत्, अनुक्रमेण पुनः पुनर्नयन् वर्तते इति शेषः । अत्र दृष्टान्तः, गोभि-
र्जीवैर्यवं न चर्ष्णवत्, न शब्द उपमार्थः, यथा यवमुद्दिश्य भूमिं
प्रतिवत्सरं पुनः पुनः क्षापति तदत् । मह्यं, उच्यते (पां ६ । १ । २१२ ।)
इत्याद्युदात्तत्वं । इन्द्रभिः, उन्द्री लोदने, उन्द्रेरिच्चादैरिच्चादिक उः
प्रत्ययः, उकारस्तेकारादेशस्त्र, निदित्यनुलक्ष्मेयाद्युदात्तत्वं । युक्तान्, दीर्घा-
दटिसमानपादे (पां ८ । ३ । ६ ।) इति संहितायां नकारस्य रूतं,
आतेऽटिनियं (पां ८ । ३ । ६ ।) इति सानुनासिक आकारः । सेविधत्,
षिध गत्यां, धातोरेकाचः (पां ३ । १ । २ ।) इति यज्ञ, यज्ञोऽचिच्च (पां
२ । ४ । ७४ ।) इति तस्य लुक्, प्रत्ययलक्ष्मणे, सन्यज्ञाः (पां ६ । १ । ६ ।)
इति दिर्भावो इलादिशेषः, गणो यजुलुकोः (पां ७ । ४ । ८२ ।) इत्यभ्या-
सस्य गुणाः, इण्डाकाः (पां ८ । ३ । ५२ ।) इति षष्ठ्यत्वं, सनादित्याङ्गातुस-
च्छायां, लटः शट, कर्त्तरि शप्त, चर्करीतं परस्मैपदमदादिवचेति वचना-
श्चपो लुक्, नाभ्यस्त्वाच्छतुः (पां ७ । १ । ७८ ।) इति नुमप्रतिषेधः, प्रत्ययस्त्वे
प्राप्ते, अभ्यस्तानामादिः (पां ६ । १ । १८८ ।) इत्याद्युदात्तत्वं, गोभिः,
सावेकाचत्तुर्तीयादिः (पां ६ । १ । १६८ ।) इति भिस उदात्तत्वे प्राप्ते,
न गोश्चन् साववर्णा (पां ६ । १ । १८२ ।) इत्यादिना प्रतिषेधः । चर्ष्णवत्,
क्षप विलक्षने, यज्ञलुकि, दिर्भाव इलादिशेषोरदत्तचर्त्वानि, रुग्यिकौ-
च लुकि (पां ७ । ४ । ६१ ।) इत्यभ्यासस्य रुग्यागमः, तस्माद्युक्तुङ्ग-
क्ताङ्गटन्तिप्, इत्यस्य क्षेपः परस्मैपदेषु (पां ३ । ४ । ६७ ।) इतोकार-
लोपः, लोटोऽडाटो (पां ३ । ४ । ६४ ।) इत्यडागमः, अदिप्रभृतिभः
शपः (पां २ । ४ । ७२ ।) इति शपो लुक्, लघूपधगुणो प्राप्ते, नाभ्यस्त-
स्याचिपिति (पां ७ । ३ । ८७ ।) इत्यादिना निषेधः, तिङ्गुतिङ्गः (पां
८ । १ । २८ ।) इति निष्पातः ॥ १५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये दशमो
वर्गः ॥ १० ॥

अपौनमौर्यैकधनाद्युपनीतासु स्थमनुगच्छम्य इति दे अनुबूयात्,
द्वितीयया अपौरदेवीरित्यनयैकधनासु इविर्धानं प्रविद्यासु स्थमनुग्र-
विशेत्, तथैव सूचितं, अम्बयो यन्त्यधूभिरिति तिष्ठ उत्तमयानुप्रयद्यत
इति, अस्मिंस्तुचे प्रथमां खक्ते धारणीमृचमाह अम्बयो यन्तोति ।

१९७। अमूर्यी उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह। ता नो हिन्वन्त्वधूरं ॥

अधरीयतामधरमात्मन इच्छतामस्माकं अम्बयो माटस्थानोया आपः,
तथाच कौवीतकिब्राह्मणो समाज्ञायते अम्बयो यन्त्याधभिरित्यापो वा
अम्बय इति. ता आपः, अधभिर्देवयजनमार्गेर्यन्ति गच्छन्ति। कीदृश
आपः, जामयो हितकारिणो बन्धवः। तथा मधुना माधुर्यरसेन युक्तं
पयः पृश्टीर्गवादिषु योजयन्त्यः। अम्बयः, इवि लबि अनि शब्दे, एत-
स्मादचश्चरित्याणादिक इ प्रत्ययप्रकरणो उमशब्दा बाङ्गलकारिद्वयात्;
प्रत्ययख्चरः। अधभिः, अदेर्घचेति जैगादिकः क्वनिष्, दक्षारस्य धक्षा-
रस्य, पित्त्वात्प्रत्ययस्यानुदात्तते प्राप्ते धातुस्वरः। जामयः, चमु छमु जमु
अदने, बाङ्गलकारिदिप्रत्ययः। अधरीयतां, अधरशब्दात्, सुप आत्मनः
क्षयच् (पां ३। १। ८।) इति क्षयच्, क्षयचि च (पां ७। ४। ३३।) इति
इत्वं, अपुक्षादीनामिति वक्ष्यमिति वचनात्, व छन्दस्यपुत्रस्य (पां
३। ४। ३५।) इति इत्वनिषेधाभावः, सर्वं विधयश्छन्दसि विकल्पन्त
इति परिभावया, कव्यधरप्रतनस्य (पां ७। ४। ३६।) इत्यकारलो-
पोऽपि न भवति, क्यच्चप्रत्ययान्तधातोर्लटः शट्, शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं,
शंतुस्य लसार्वधातुकस्तरेण तयोः क्यजा सहैकादेशः, एकादेश उदात्तेनो-
दातः (पां ८। २। ५।) इति घष्या उदात्तत्वं। पृश्टीः, पृच्छी सम्पर्के, लटः
शट्, रुदादिभ्यः अम्, असोरक्षोपः (पां ६। १। १११।) इत्यका-
रलोपः, अनुखारप्रसवर्णी, उगितस्य (पां ४। १। ६।) इति डीप,
वा छन्दसि (पां ६। १। १०६।) इति पूर्वसवर्णदीघत्वं, शतुरनुमो-
नद्यजादी (पां ६। १। १७३।) इति डीप उदात्तत्वं ॥ १६ ॥

सप्तदशीमृच्छमाह अमूर्या इति। या अमूरापः सूर्ये उप समीपेनाव-
स्थिताः, आपः सूर्ये समाहिता इति अत्यन्तरात्, वा अथवा सूर्यो
याभिरद्द्विः सह वर्तते, पूर्वत्रापां प्राधान्यं, उत्तरत्रतु सूर्यस्येति विशेषः;
तास्ताटस्य आपो, नो उमदोयमधरं यागं हिन्वन्तु प्रीण्यन्तु। याभिः,
सावेकाचः (पां ६। १। ६८।) इत्यादिना प्राप्तस्य विभक्ष्युदात्तस्य,
न गोश्वन् साववर्ण (पां ६। १। १८२।) इत्यादिना प्रतिषेधः। शेषा-
तु प्रक्रिया स्पष्टा ॥१७॥

१९६। अपो देवीरूपहृये यत्र गावः पिबन्ति नः ।

सिन्धुभ्यः कर्त्त्वं हविः ॥

१९७। अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये ।
देवा भवत वाजिनः ॥

१२०॥ अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तविश्वानि भेषजा ।
अग्निञ्च विश्वशम्भुवमापञ्च विश्वभेषजीः ॥ १११ ॥

अष्टादशीम्बुचमाह अपो देवीरिति । नोऽस्मदीया गावो, यत्र
यात्मपु पिबन्ति पानं कुर्वन्ति, ता अपो देवीरूपहृये आङ्गयामि,
सिन्धुभ्यः स्पन्दनशीलाभ्योऽह्मो देवताभ्यो हविः कर्त्त्वं अस्माभिः कर्त्तव्यं ।
अपः, ऊडिदं (पां ६।४।१७१।) इत्यादिना शस उदाच्चत्वं ।
पिबन्ति, पा पाने, पा ब्रा ध्वा स्था स्था दाण् (पां ७।१।७८।) इत्यादिना
पिबादेशः, शंपः पित्तादनुदाच्चत्वं, तिङ्गच्च जसार्वधातुकस्त्रेणाद्य-
दाच्चत्वं, निपातैर्यदिहन्त (पां ८।१।३०।) इत्यादिना निघाता-
भावः । कर्त्त्वं, दुक्तज्ञकरणे, छात्यार्थेत्वैकेनक्त्वात्वः (पां ३।४।१४।)
इति कर्मणि त्वन् प्रत्ययः, गुणः, नित्खरेणाद्युदाच्चत्वं ॥ १८ ॥

एकोनविश्वाम्बुचमाह अप्स्वन्तरमिति । अप्सु जलेषु अन्तर्मध्येऽमृतं
पीयूषं वर्तते, तस्याव्विकारत्वात्, अमृतं वा आपः इति अव्यन्तराच्च,
तर्घवासु भेषजमौषधं वर्तते, क्वांगिनिवर्तकस्यान्नस्यापकार्थत्वात्, उत
अपि च, ताठशानामयां देवतानां प्रशस्तये प्रशंसार्थं, हे देवा चट्टिजार-
दयो ब्राह्मणाः, एते वै देवाः प्रत्यक्षं यद्वात्मणा इति अव्यन्तरात्, वाजिनो
वेगवन्तो भवत, शीघ्रं क्लुतिं कुरुते अर्थः । अप्सु, ऊडिदं (पां ६।४।
१७१।) इत्यादिना सप्तश्च उदाच्चत्वं, संहितायां, उदाच्चत्वरितयो-
र्यणः स्त्रितोऽनुदाच्चस्य (पां ८।२।४।) इति स्त्रितत्वं । अमृतं,
नचो जरमरमित्वमृताः (पां ६।२।११६।) इत्युत्तरपदाद्युदाच्चत्वं ।
प्रशस्तये, तादै च निति (पां ६।२।५०।) इत्यादिना गतेः प्रकृति-
स्त्रितत्वं । भवत, आमन्त्रितं पर्वमविद्यमानवत् (पां ८।१।७१।)
इति पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्वेन पादादित्वादनिघातः ॥ १९ ॥

कारोरेषावुत्तमाज्यभागस्यासु म इत्येवानुवाका, वर्षकामेष्ठिःकारी-

१२९॥ आपः पृणीत भेषजं वरुथं तन्वे ३ मम ।
उयोकु सूर्यं दृशो ॥ २१ ॥

रीति खण्डेऽप्स्त्रमे सधिष्ठव असु मे सोमोऽब्रवीदिति सूचितं, तामेतां सूक्ष्मे
विश्वीम्चमाह असु म इति । असु जलेषु अन्तर्मध्ये विश्वानि भेषजा
सर्वाणि चौषधानि सन्तीति, मे महां मन्त्रदर्शिने मुनये सोमो देवो-
ऽब्रवीत्, तथा विश्वशम्भुवं सर्वस्य जगतः सुखकरमेतप्तामकं चार्मिं
चासु वर्तमानं सोमोऽब्रवीत्, तथाच तैतिरियाः, अमे स्त्रयोज्यायांस
इत्यनुवाके सोऽपः प्राविश्वदिव्यमेऽप्सु प्रवेशनमानन्ति, लतागुल्मालक्ष-
मूलादीनामौषधानां वृष्टिजन्मत्वेन जलवर्त्तिलं प्रसिद्धं, विश्वभेषजी-
र्विश्वानि भेषजानि यासुं तथाविधा आपोऽब्रवीत् भेषजा, सुपां सुखुम्
(पां ७।१।३६।) इत्यादिना आकारः । विश्वशम्भुवं, भवतेरन्तर्भावि-
तश्चार्थात् क्षिप, व्यावयेन पूर्वपदप्रकृतिस्तरत्वं, यदा, विश्वे सर्वोपि
आपाराः सुखकरा यस्येत्यस्मिन्वयहे, वज्रं त्रीहै विश्वं सञ्ज्ञायां (पां ६।
२।१०६।) इति पूर्वपदान्तोदाच्चत्वं, आपः, कर्मणि शस्त्रं प्राप्ते व्यावयेन
जस्त, असृत्युच् (पां ६।४।११।) इत्यादिनोपधादीर्घः । विश्वभेषजीः,
विश्वशम्भुरिति वत् ॥ २० ॥ इति प्रथमस्य इतिये एकादशो वर्गः ॥ १९ ॥

एकविश्वीम्चमाह आपः एणीतति । हे आपो, मम तन्वे श्रदीरार्थं,
वरुथं दोगनिवारकं भेषजमौषधं एणीत पूर्यत, च किञ्च ज्योक् चिरं
सूर्यं दृशे इद्युं, नीरंगा वयं शक्तुवामेति शेषः । एणीत, पृथ पालनपूर-
णार्याः, लोगमध्यमपुरुषबज्जवचनं थ, तस्य, तस्याख्यमियान्ताम् तम् तामः
(पां ३।४।१०१।) इति तादेशः, क्षादिभ्यः आ, प्रादीनां ऋखः, ईह-
ख्यघोः (पां ६।४।११३।) इति ईत्वं, करवर्णाच्चेति वक्तव्यमितिवार्त्तिकेन
शत्वं, सतिशिष्ठस्तरबलीयस्तमन्यत्र विकरणेभ्य इति परिभाषया
तिष्ठत्वरः शिष्ठते, आप इत्यसामन्वितं पूर्वमविद्यमानवदिव्यविद्य-
मानवस्त्रे पादादित्वान्निष्ठाताभावः । वरुथं, वृज् वर्णो, जडुज्ज्वा-
मूद्यन्निष्ठाद्यादिक ऊथनप्रथयः, नित्वादाद्युदासः । तस्य, डिति ऋसुच
(पां १।१।६।) इति नदीसञ्ज्ञा, पात्तिकीत्वागमाभावः, उदा-
त्ययोहस्तपूर्वात् (पां ६।१।१७४।) इति विभृयुदाचत्वे प्राप्ते व्यावयेन,
उदाचत्वस्त्रितयोर्यजाः (पां ८।२।४।) इत्यादिना स्त्रितत्वं । दृशे,
दृशेविश्वे च (पां ३।४।११।) इति तुमर्ये निपातते ॥ २१ ॥

- १ २२ ॥ इदमापः प्रवहत यत्किञ्चु दुरितं मयि ।
यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेषे उतानृतं ॥
- १ २३ ॥ आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समग्रस्महि ।
पथस्वानग्न आगहि तं मा संसृज वर्चसा ॥

पश्चै मार्जने इदमापः प्रवहतेष्वेषा विनियुक्ता, ज्ञातायां वपाया
मिति खण्डे सूचितं, इदमापः प्रवहतेति, एवैव अवमृतेष्टौ स्वाने विनि-
युक्ता, पलीसंयाजैस्त्रित्वेति खण्डे इदमापः प्रवहत सुमित्रियान आप
चौषधयः सन्त्विति सूचितं, तामेतां सूक्ष्मे द्वाविंशीमृचमाह इदमाप
प्रवहतेति । मयि यजमाने यत्किञ्चु दुरितं अज्ञाननिष्पत्तं, वा
अथवा अहं यजमानः, अभिदुद्रोह सर्वतो बुद्धिपूर्वकं द्वोहं क्षत-
वानस्मि, वा अथवा शेषे साधुजनं श्रस्त्रवानस्मि, इति यदस्ति, उत
अपि च अवृतमुक्तवानिति यदस्ति, तदिदं सर्वमपराधजातं प्रवहत
मत्तोऽपनीय प्रवाहेणान्यतो नयत । मयि, मपर्यन्तस्य, त्वमावेकवचने
(पां ७।२।६७।) इति मादेषे कृते, अतो गुणे (पां ६।१।६७।)
इति पररूपे च सति, योऽचि (पां ७।२।८६।) इति इकारस्य
यकारादेशः, एकादेशस्वरेण मकारात् परस्याकारस्यादात्तत्वं । दुद्रोह,
इह जिदांसायां, शलि, गुणे, हिर्वचनक्षस्वहलादिशेषाः, लिति
(पां ६।१।६३।) इति प्रवयात् पूर्वस्योदात्तत्वं, यदृत्तान्निव्यं (पां
८।१।६६।) इति यहत्तयोगान्निधाताभावः । शेषे, शेष आक्रोशे,
लिटि अत्ययेन तड़, उत्तमैकवचनमिट्, टेरेंलं, अत एकहर्षमध्येऽना-
देशादेलिंटि (पां ६।४।१२०।) इत्येत्वाभ्यासलोपौ, प्रवयस्त-
रेणान्तोदात्तत्वं, पूर्ववद्धिधाताभावः ॥ २२ ॥

पश्चावाहवनीयोपस्थाने आपो अद्यान्वचारिषमित्येषा, मनोतावै
सम्प्रेषित इति खण्डे सूचितं, एत्योपतिष्ठन्ते आपो अद्यान्वचारिषमिति,
तामेतां सूक्ष्मे चयोविंशीमृचमाह आपो अद्यान्वचारिषमिति । अद्यास्मि-
त्व्यने अवमृथार्थमापोऽन्वचारिषं जलान्यनप्रविष्टोऽस्मि, प्रविश्य च
रसेन अलसारेण समग्रस्महि सङ्कृताः स्मः, इ अमे, पयस्त्रान् जलेन
वर्तमानत्वेन प्रयोग्युक्तस्वमाग्नि अस्मिन् कर्मण्यागच्छ, तं मा तादृशं
स्वातं मां वर्चसा तेजसा संख्या संयोजय । आपः, कर्मणि शैस्त

॥ २४ ॥ सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा।
विद्युर्भेदस्य देवा इन्द्रो विद्यात्सह ऋषिभिः॥ १२॥

प्राप्ते अत्यवेन जस् । अचारिष्वं, चर गत्यर्थः, लुडि, चौः सिद्ध् (पां ३।१।४४।) इति ज्ञः सिद्ध्, आर्द्धातुकस्येष्वादेः (पां ७।१।३५।) इति इट्, नेटि (पां ७।१।४।) इति छद्मप्रतिषेधे प्राप्ते, तदपेवादतया, अतो लाल्लस्य (पां ७।२।२।) इत्युपश्चात्या छद्मः । अगस्त्वचिह्नि, समोगमृच्छिभ्याः (पां १।३।४६।) इत्यात्मनेपदं, ज्ञः सिद्ध्, मन्त्रेवसङ्करनश्चलदः (पां २।४।८०।) इत्यादिना ज्ञेर्जुंग-भावच्छान्दसः, एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् (पां ७।१।१०।) इतीट्-प्रतिषेधः, वाग्मः, (पां १।२।१६।) इति सिद्धः किञ्चात्, अबुदासो-पदेश्च बन्तिवनोत्पादीनाः (पां ६।१।३७।) इत्यादिनानुवासिक-लोपः । गच्छि, जोटि भैमः सिपो च्छि, अपित्वेन छिञ्चात्, अनुदासो-पदेश्च बन्तिवादिनानुवासिकलोपः, अतोष्टः (पां ६।६।१०५।) इति हेषुङ्गुन भवति, असिद्धवदङ्गाभात् (पां ६।४।२२।) इति मजोप-स्यासिद्धत्वात् ॥ २५ ॥

चतुर्विंश्मीमुच्चमाह सं माघ इति । हे अस्मे, वर्चःप्रजायुर्भिर्भां संयोजय, देवाः सोमपातारः, अस्य मे यजमानस्य विद्युरुक्तानं जानीयुः, किञ्च इन्द्रस्य ऋषिगणैः सह ममानुष्ठानं विद्याक्षानीयात् । विद्युः, विद ज्ञाने, लिङ्गि भेष्युस्, यासुट्, लिङ्गः सजोपः (पां ०।२।७६।) इति सकारलोपः, उत्थपदान्तात् (पां ६।१।६६।) इति परख्यत्वं, यासुट उदात्तलेनवादेष्व उकारोऽयुदातः । अस्य, इदमो-उत्थादेशेऽनुदात्तस्त्वृतीयादौ (पां ७।४।३९।) इत्यग्नुदातः, विभ-क्तिरपि सुवेगानुदाता । सह ऋषिभिरित्यत्र, ऋत्यतः (पां ६।१।१२८।) इति प्रक्षतिभावः ॥ २६ ॥ इति प्रथमस्य द्वीतये इदम्भा-वर्गः ॥ १९ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

चतुर्विंशत्तम् ।

१११ कस्य नूनं कलमस्याभृतानां मनामहे चारु देवस्य
नाम १ को नो मखा अदितये पुनर्दीत् पितरञ्च
दृशेयं मातरञ्च ॥

प्रथममण्डलस्य षष्ठोऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र कस्य नूनमिति पश्च-
दशर्थे प्रथमं सूक्तं, अजोगर्त्तपुरुषस्य शुनःश्रेष्ठस्यार्थं, चैतुभं, अभि-
ला देवेति छों गायत्रः, आद्यायाः कायीत्वभिनिरक्षतात् प्रजा-
पतिर्देवता, अधिर्वयमित्यस्याप्निः, अभिला देवेत्यस्य द्वचस्य सविता,
भगवभक्तस्तेवेषा भगवेवताका वा, श्रेष्ठा चाहर्ण्यः । तथा चानुक्रान्तं,
अस्य पञ्चानामीर्गत्तिः शुनः श्रेष्ठः सूक्तचित्तो वैश्वामित्रो देवरातो वाह-
वन्तु चैतुभादै कायामेत्यौ, सावित्रिलृप्तो गायत्रोऽस्यान्याभागी
वेति । राजस्तदेवुभिवेचनीयेऽहनि मरुत्वतीये परिसमाने सवि-
हतदादिकं रुक्तसप्तकमभिविक्तस्य पुलादिभिः परिवृतस्य राज्ञः
पुरुषाङ्गोत्रा आत्मातर्थं, तथाच रुक्तेऽभिहितं, संस्कृते मरुत्वतीये
इक्षियत आहवनीयस्य हिरण्यकशिपावासीनेऽभिविक्ताय पुच्छा-
मात्रपरिष्टताव राज्ञे श्रौतःश्रेष्ठमात्रकोत्तिः । ब्राह्मणामवति, तदेवत्
परं एकश्चतग्राथं शौकः श्रेष्ठमात्रानां तद्वेता राज्ञेऽभिविक्तायाचष्टे,
हिरण्यकशिपावासीन आप्तु, हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृहातीति ।
तस्मिन् रुक्ते प्रथमाभ्यन्तराह कस्य नूनमिति । कस्येवनयर्चा शुनः-
श्रेष्ठो शूष्पे बद्धः कान्दिश्चीकः कन्देवमुपधावानीति विचिकित्सति, तथा-
चाक्षावते, इत्ताहं देवता उपधावानीति, स प्रजापतिमेव प्रथमं
देवतानामुपस्थितारेति, वयं शुनः श्रेष्ठनामका अमृतानां देवणां मध्ये कत-
मस्य किञ्चीतीयस्य च देवस्य चारु श्रेष्ठनं नाम मनामहे उच्चारयामः,
कोहृष्टो भाँ मूमूर्खुं पुनरपि मह्यै महत्वै अदितये एश्यत्वे दात् दद्यात् ते-
न दानेनाहमन्तः सब् पितरं मातरञ्च दृशेयं पश्येयं । कलमस्य, किं
श्वस्त्र, वा बहुनां जाति परिपत्रे इतमच् (पां५।३।१३।) इति
हतमच् प्रत्ययः, चितः (पां६।१।१६।) इत्यन्नोदाचालं, अमृतानां,

१२१ अग्रेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य
नाम । स नो मखा अदितये पुनर्दीत्पतरञ्ज
दृशेयं मातरञ्ज ॥

१३१ अभित्वा देव सवितरीशानं वाय्यीणां ।
सदावन्भागभीमहे ॥

नज्ञस्त्वां (पां ६।२।१७१।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, नज्ञी-
जरमरमित्तमृताः (पां ६।२।११६।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मना-
महे, मन ज्ञाने, अव्ययेन श्रूप, पादादित्तादनिघातः । महौ, उदाचयो-
इत्यपुर्वात् (पां ६।१।१७४।) इति विभक्तेदात्तत्वं । दात,
गातिक्षा (पां २।४।७७।) इति तिथो लुक्, वज्रजं कृत्यस्यमाण्डो-
गेतुपि (पां ६।४।७२।) इत्यागमाभावः । दृशेयं, दृशिर् प्रेक्षणे,
आश्रीर्जिति मिष्टोऽम्, दृशेन्द्रवक्तव्य इति वार्तिकेभाक्प्रत्यवा:, शिष्टोऽप-
वादः, किञ्चाङ्गधूपधगुणाभावः, लिङ्गाशिष्यद् (पां ६।१।८६।) इत्यह-
स हि, कृष्टशोऽडिगुणः (पां ७।४।१६।) इति गुणः स्त्रात्, यासु-
ट्सलोपः, अतो येयः (पां ७।२।८०।) इति इवादेशः, आदूतः
(पां ६।१।८०) इति गुणः, यासुट्सरेण्यकार उदातः । मातरचे-
त्वं चश्वद्वाहृशेयमित्तानुघज्यते, अतस्तदपेक्षयैषा तिष्ठविभक्तिः प्रथ-
मेति, चवायोगे प्रथमा (पां ८।१।५६।) इति न निहन्त्वते ॥ १ ॥

द्वितीयमृच्छमाह अभेर्वयमिति । इत्यं प्रथमवर्ता विचिकित्सा
कृत्वा प्रजापतेः सकाशात् तन्देवमभिज्ञित्वानया तुक्ताव । तथाच
अूर्यते, तं प्रजापतिर्वाचामिर्देवानां नेदिक्षुमेवोपधावेति, सोऽमि-
मुपससारामेर्वयं प्रथमस्यामृतानामित्येतयर्थेति पूर्ववद्वोजना । दात्,
ददातु, दृशेयं प्रक्षानीविवर्ताशीपरलेन प्रददयं योचयं ॥ २ ॥

प्रथमे इन्दोमे वैश्वदेवशस्ते अभि ला देव सवितरिति सावित्र-
स्तृचः स्त्रक्षानीयः । अथ इन्दोमा इति खण्डे अभिला देव सवितः
प्रेक्षा यज्ञस्य श्रम्भवेति सूचितं, अभित्वेष्वा अभिमन्त्रेऽपि विगि-
युक्ता, प्रातर्वेदवेत्तिर्विषये अभिला इवसविवर्तही द्योः प्रसिद्धी च च
इति सूचितं । अवते च, अभिला देव सवितरिति सावित्रीमस्याहेति ।
तथा प्रवर्त्येऽपि विगियुक्ता । अयोत्तर इति खण्डे अभिला देव

१४१ यच्चिदि त इत्था भगः शशमानः पुरा निदः । अद्वेषो हस्तयोदर्देहे ॥

सवितः समीवतस्त्रमादभिरिति स्फुतिं । तथा ग्रावस्त्रोच्चेऽपि एतमिति काले ग्रावस्त्रुदिति खण्डे मध्यमस्त्रेणोदं सवनमभिला देव-सवितरिति स्फुतिं, तामेतां दक्षे दृष्टीयामृचमाह अभिला देव सवितरिति । अभिना प्रेरितः सन् सवितारमभिलेत्यनेन दृचेन प्रार्थयते, तथैव श्रूयते तममित्रवाच सविता वै प्रसवानामीशे, तमेवोपधावेति, सवितारमुपससाराभिला देवसवितरित्यनेन दृचेनेति । हे सदाबन् सर्वदा रक्षक, हे सवितर्देव वार्याणां वरणीयाणां धनानामीशानं खासिनं त्वां प्रति भागं भजनीयं धनं अभि सर्वत ईमहे याचामहे । ईशानं, ईश ऐश्वर्य, लटः शानच्, तास्यनुदात्तिनिष्ठद-दुपदेशात् (पां ६ । १ । १८८ ।) इति खस्तावधातुकानुदात्तले धातु-खरः । वार्याणां, लट् सम्भक्षो, कट्टकोर्ष्यत् (पां ३ । १ । १२४ ।) इति खात्यवयः, ईडवन्दवशंसदुहांश्चतः । (पां ६ । १ । ११४ ।) इत्या-सुदात्तत्वं । अबन्, आमन्त्रितनिष्ठातः । भागं, कर्त्तात्वतः (पां ६ । १ । १५६ ।) इति घण्टन उदात्तः ॥ ३ ॥

अतुर्थेष्टिचमाह यच्चिदि त इति । हे सवितर्यो भगो भजनीयो अनविशेषस्ते तव हस्तयोदर्देहे धृतोऽभृत्, तङ्गनविशेषमीमह इति पूर्वचान्वयः । चिक्कव्यः, पूजार्थ, हिशव्यः प्रसिद्धौ, धनस्य पूज्यते सर्वत्र प्रसिद्धं, तामेव पूज्यत्वप्रसिद्धिं विश्वदयति, इत्या शशमानोऽनेन प्रकारेण शशमानः स्तूयमानः, धनस्त्रुतिप्रकारस्त्र सर्वे जानन्ति । ननु खकीये धने वैरिभिरपहृते सति वैरिष्टहीतं धनं सर्वे लोको गिन्दति देश्चित् च, अतो धनस्त्रुतिर्न नियतेवाशङ्काह निदःपुरा अद्वेषः, निन्दायाः पूर्वं खकीयत्वेन अवस्थिते सति तदानीं देशरच्छितः, तस्मा-द्वकीयत्वाभिप्रायेण स्तूयमानत्वमुक्तमिवर्यः । इत्या, प्रकारवचने, इदमस्यमुः (पां ५ । ३ । २४ ।) इति अमुः, सपां सलुक् पूर्वसर्वाणा (पां ७ । १ । १६ ।) इत्यादिना विभक्षीडादेशः, टिक्षेपः, उदात्तनिष्ठत्ति-खरेणाकार उदात्तः । शशमानः, शशमुतगता, इह सुवर्धः, ताच्छील्य-वयोऽवचवशशक्षिपुष्टानश् (पां ३ । २ । १२६ ।) इति ताच्छीलिकस्थानश्, अर्चरि शप्, चितः (पां ६ । १ । १६६ ।) इत्यन्तोदात्तत्वं । निदः,